

Τὰ ἔτη ἀρχιερατείας τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Ἰωάννου Κρητικοῦ

Σταύρου Γ. Γεωργίου*

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Ἰωάννης Κρητικός ὑπῆρξε ὁ σημαντικώτερος ἀρχιερεὺς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα¹. Γόνος τῆς κρητικῆς

---

* Ὁ Σταῦρος Γ. Γεωργίου εἶναι Διδάκτωρ Βυζαντινῆς καὶ Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Κρητικὸ βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, «Κατάλογος τῶν ἐν τῇ κατὰ τὴν Ἄνδρον Μονῇ τῆς Ἁγίας κωδίκων», *Ἐπετηρὶς τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός* 2 (1898), σσ. 136-235, εἰδικώτερα σσ. 167-169 (ἀρ. 32) (= ὁ ἴδιος, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ κατὰ τὴν Ἄνδρον Μονῇ τῆς Ἁγίας κωδίκων*, ἐν Ἀθήναις 1898, σσ. 34-36 [ἀρ. 32])· Ἰω. Α. Γ. Συκουτρῆς, «Στίχοι εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου Ἰωάννην», *Κυπριακὰ Χρονικὰ* 1 (1923), σσ. 332-333· V. Laurent, «La succession épiscopale des derniers archevêques Grecs de Chypre, de Jean le Crétois (1152) à Germain Pèsimandros (1260)», *Revue des Études Byzantines* 7 (1949), σσ. 33-41, εἰδικώτερα σσ. 33-35 (ἀρ. 1)· ὁ ἴδιος, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin* [Publications de l'Institut Français d'Études Byzantines], τόμ. V/1-3: *L'Église*, Paris 1963-1972, τόμ. V/2, σ. 313 (ἀρ. 1486)· M. Jugie, «Un opuscule inédit de Néophyte le Reclus sur l'incorruptibilité du corps du Christ dans l'Eucharistie», *Revue des Études Byzantines* 7 (1949), σσ. 1-11, εἰδικώτερα σ. 7· Κ. Χατζηψάλτης, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 18 (1954), σσ. κζ'-με', εἰδικώτερα σσ. κθ'-λε' [Α'. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάννης ὁ Κρητικός (1152-1174 μ.Χ.)]· ὁ ἴδιος, «Συμπλήρωμα περὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Ἰωάννου τοῦ Κρητικοῦ», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 50 (1986) (= *Πεντηκονταετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Κυπριακῶν Σπουδῶν*), σσ. 111-113 (= ὁ ἴδιος, «Σημειώσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς Κύπρου», στό: *Καθηγήτρια. Essays Presented to Joan Hussey for her 80th Birthday*, Camberley, Surrey 1988, σσ. 345-351, εἰδικώτερα σσ. 349-351 [II. Συμπληρωματικὰ περὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Ἰωάννου τοῦ Κρητικοῦ])· J. Darrouzès, «Autres manuscrits originaires de Chypre», *Revue des Études Byzantines* 15 (1957), σσ. 131-168 (= *Littérature et histoire des textes byzantins*, Variorum Reprints, London 1972, ἀρ. XII), εἰδικώτερα σσ. 144-145 (ἀρ. 45)· Β. Ἐγγλεζάκης, «Ὁ ὄσιος Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος καὶ αἱ ἀρχαὶ τῆς ἐν Κύπρῳ Φραγκοκρατίας», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν* 10 (1979-1980), σσ. 31-83, εἰδικώτερα σσ. 37 καὶ σημ. 25, 63-64 (= *Εἷχοσι μελέται διὰ τὴν Ἐκκλησίαν Κύπρου, 4ος ἔως 20ὸς αἰῶν*, Ἀθήνα 1996, σσ. 229-296 [ἀρ. 9], εἰδικώτερα σσ. 236-237 καὶ σημ. 25 [ἡ σημ. στὴ σ. 644], 271)· ὁ ἴδιος,

μεγαλονήσου, όπως δηλώνει τὸ ἐπώνυμό του, ἐπέδειξε ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ γράμματα καὶ ὑπερασπίσθηκε σταθερὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη καὶ τὰ δίκαια τῆς Ἐκκλησίας ποῦ τοῦ ἐμπιστεύθηκε ὁ αὐτοκράτορας Μανουὴλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180)². Στὴν παροῦσα ἐργασία ἐξετάζουμε

«Εἰσαγωγή», στό: *Εἵκοσι μελέται*, σσ. 19-56, εἰδικώτερα σ. 22· ὁ ἴδιος, «Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου μέσα στὴν ὀρθόδοξη Αὐτοκρατορία (330-1191 μ.Χ.)», στό: *Εἵκοσι μελέται*, σσ. 71-104 (ἀρ. 2), εἰδικώτερα σ. 92· A. Cutler – A. Weyl Carr, “The Psalter Benaki 34.3. An Unpublished Illuminated Manuscript from the Family 2400”, *Revue des Études Byzantines* 34 (1976), σσ. 281-323, εἰδικώτερα σσ. 314-315 καὶ σημ. 64, 317· A. Weyl Carr, “A Group of Provincial Manuscripts from the Twelfth Century”, *Dumbarton Oaks Papers* 36 (1982), σσ. 39-81, εἰδικώτερα σσ. 44, 76-77 (ἀρ. 16)· ἡ ἴδια, “Cyprus and the ‘Decorative Style’”, στό: *Πρῶτο Διεθνὲς Συμπόσιο Μεσαιωνικῆς Κυπριακῆς Παλαιογραφίας / First International Symposium on Mediaeval Cypriot Palaeography, 3-5 September 1984*, Λευκωσία 1989 (= *Ἐπετηροῖς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν* 17 [1987-1988]), σσ. 123-167, εἰδικώτερα σσ. 127-129, 130, 131, 132-133· E. Malamut, *Les îles de l’empire byzantin, VIIIe-XIIe siècles* [Byzantina Sorbonensia, 8], τόμ. I-II, Paris 1988, τόμ. I, σ. 371, τόμ. II, σσ. 511-512, 521, 578· C. Galatariotou, *The Making of a Saint. The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge 1991 (ἀνατ. 2004), σ. 46· C. N. Constantinides, “Poetic Colophons in Medieval Cypriot Manuscripts”, στό: A. A. M. Bryer - G. S. Georghallides (ἐκδ.), *The Sweet Land of Cyprus’. Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991*, Nicosia 1993, σσ. 319-380, εἰδικώτερα σσ. 325-326, 350-351 (ἀρ. 3)· ὁ ἴδιος, «Ἡ παιδεία καὶ τὰ γράμματα στὴ βυζαντινὴ Κύπρο», στό: Θ. Παπαδόπουλλος (ἐκδ.), *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, τόμ. Γ΄: *Βυζαντινὴ Κύπρος*, Λευκωσία 2005, σσ. 413-463 (κεφ. Γ΄), εἰδικώτερα σσ. 420, 458-460· C. N. Constantinides - R. Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570* [Dumbarton Oaks Studies, XXX - Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus, XVIII], Washington, D.C. – Nicosia 1993, σσ. 84-85 (ἀρ. 9)· D. Tsougarakis, *The Life of Leontios Patriarch of Jerusalem. Text, Translation, Commentary* [The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1453, 2], Leiden - New York - Köln 1993, σσ. 194-195, 200· Αἰκ. Ἀσδραχᾶ, «Ἡ Κύπρος ὑπὸ τοὺς Κομνηνοὺς (B΄)», στό: Θ. Παπαδόπουλλος (ἐκδ.), *Ἱστορία τῆς Κύπρου* Γ΄, σσ. 349-412 (κεφ. Θ΄), εἰδικώτερα σσ. 352-353.

2. Ὁ αὐτοκράτορας προχείριζε κατὰ παράδοση τὸν ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου ἀπὸ τὸ 965 τὸ ἀργότερο, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη, χωρὶς ἢ πράξη αὐτὴ νὰ εἶχε ὀποιαδήποτε συνέπεια στὸ αὐτοκέφαλο τῆς Κυπριακῆς Ἐκκλησίας. Ἡ πρώτη γνωστὴ περίπτωση εἶναι ἡ πρόταση τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου τῆς Κύπρου ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο Β΄ Βουλγαροκτόνο (976-1025) στὸν Ἅγιο Εὐθύμιο τὸν Νέο. Βλ. B. L. Fonkič, «Samosskij spisok žitija Evfimija Ivira», *Analecta Bollandiana* 100 (1982) (= *Mélanges offerts à Baudouin de Gaiffier et François Halkin*), σσ. 567-579 (τὸ κείμενο: σσ. 572.1-579.28), εἰδικώτερα σ. 577.7-17. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, «Ἡ Κύπρος τὸν ΙΑ΄ καὶ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα: Ὁφειεὶς μιᾶς βυζαντινῆς ἐπαρχίας», *Ἐπετηροῖδα Κέντρου Μελετῶν Ἱεραῶς Μονῆς Κύκκου* 9 (2010), σσ. 129-148, εἰδικώτερα σσ. 135-

τὸ ζήτημα τῶν ἐτῶν τῆς ἀρχιερατείας του, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει διεξαχθεῖ συζήτηση στὴν ἔρευνα³.

Γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Ἰωάννου Κρητικοῦ στὴν Κύπρο δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία, ἀφοῦ ρητὰ μαρτυρεῖ γι' αὐτὸ σημεῖωμα στὸν κώδικα Mediceo - Laurentianus San Marco 787, φ. 287r, τοῦ ἔτους 1050⁴, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει ἓνα Μηνολόγιον τῶν μηνῶν Σεπτεμβρίου-Φεβρουαρίου (παραλλαγή F* τοῦ *Συναξαρίου Κωνσταντινουπόλεως*)⁵.

Τὸ σημεῖωμα ἔχει ὡς ἐξῆς:

Μη(νι) Ἰουνίῳ εἰς τ(ὰς) ιθ' (ἰνδικτιῶνος) ε' ἡμέ(ρα) Πέμπτ(η) ἡλθ(εν)
ὁ ἀρχ(ι) / ἐπίσκοπ(ος) Κύπρ(ου) Ἰω(άννης) ὁ Κριτ(ι)κὸς(ς) ἔτους
σ<χ>ξά'.

136 καὶ σημ. 38-39, μὲ ἀναφορὰ στὴ βιβλιογραφία.

3. Βλ. V. Laurent, «Succession épiscopale», σσ. 33-35· ὁ ἴδιος, *Corpus des sceaux* V/2, σ. 313 (ἀρ. 1486)· K. Χατζηψάλτης, «Συμβολαί», σσ. λδ'-λε'· ὁ ἴδιος, «Συμπλήρωμα», σσ. 111-113 (= ὁ ἴδιος, «Σημειώσεις», σσ. 350-351)· D. Tsougarakis, *Life of Leontios*, σσ. 194-195. Στὰ συναφῆ ζητήματα τῆς χρονολόγησής τῶν ἐτῶν ἀρχιερατείας τῶν μητροπολιτῶν Ρωσίας τὴν ἴδια περίοδο καὶ τῆς χρονολόγησής τῆς ἀνόδου τοῦ ὁσίου Λεοντίου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο Ἱεροσολύμων ἀναφερόμαστε λεπτομερῶς παρακάτω.

4. Εὐχαριστῶ τὸ Ufficio Fotografico τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Φλωρεντίας (Biblioteca Medicea Laurenziana) γιὰ τὴν ἀποστολὴ ἀντιγράφου τοῦ φ. 287r.

5. Γιὰ τὸν κώδικα Mediceo-Laurentianus San Marco 787 βλ. E. Rostagno – N. Festa, «Indice dei codici greci laurenziani non compresi nel catalogo del Bandini», *Studi Italiani di Filologia Classica* 1 (1893), σσ. 129-232, ειδικώτερα σ. 196, ἀρ. 787· H. Delehay, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice sirmondiano nunc berlinensi adiectis synaxariis selectis, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Bruxellis 1902 (ἀνατ. 1985), στ. XX-XXI. Βλ. καὶ S. Vaillé, «Les laures de saint Gerasime et de Calamon», *Échos d'Orient* 2 (1898), σσ. 106-119, ειδικώτερα σ. 116· J. Darrouzès, «Autres manuscrits», σσ. 144-145. Ὁ κώδικας δὲν περιγράφεται στὸν παλαιὸ κατάλογο τῶν λαυρεντιανῶν κωδίκων τοῦ Ang. M. Bandini. Βλ. Ang. M. Bandinius, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, τόμ. I-III, Florentiae 1764-1770.

Παλαιότερα εξέδωσαν τὸ σημείωμα, μὲ μικρὲς διαφορὲς, οἱ E. Rostagno καὶ N. Festa⁶, ὁ K. Δυοβουνιώτης ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Σπ. Π. Λάμπρου⁷, ὁ V. Laurent⁸ καὶ ὁ K. Χατζηψάλτης⁹.

Ὅπως γίνεται φανερὸ καὶ ἐπεσήμαναν ἤδη οἱ παλαιότεροι ἐκδότες τοῦ σημειώματος, ὁ ἄγνωστος συντάκτης του ἔκανε λάθη στὴν ἰνδικτιῶνα καὶ τὸ ἔτος. Ἡμέρα Πέμπτη στίς 19 Ἰουνίου ἔχουμε τὸ ἔτος 1152, δηλαδὴ τὸ ἔτος Κτίσεως ,σχξ´ (= 6660) καὶ ὄχι ,σ<χ>ξα´ (= 6661), ὅπως γράφει ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τοῦ σημειώματος, ὁ ὁποῖος παρέλειψε νὰ σημειώσῃ καὶ τὶς ἑκατοντάδες στὴν ἀριθμητικὴ του καταγραφή. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἰνδικτιῶνα, τὸ ἔτος 1152 συμπίπτει μὲ τὴν ιε´ καὶ ὄχι μὲ τὴν ε´ ἰνδικτιῶνα¹⁰. Εἶναι φανερὸ ὅτι καὶ στὴν περίπτωσι αὐτῇ ὁ συντάκτης τοῦ σημειώματος εἴτε ἔκανε λάθος εἴτε παρέλειψε νὰ σημειώσῃ τὴ δεκάδα.

Ἐπομένως βásiμα μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι σύμφωνα μὲ τὸ σημείωμα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Ἰωάννης Κρητικὸς ἀφίχθη στὴν Κύπρο στίς 19 Ἰουνίου 1152¹¹.

Ὁ Ἰωάννης Κρητικὸς πρέπει νὰ προεβλήθη ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ὡς ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφιξή του στὴ νῆσο, στίς ἀρχὲς τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1152 ἢ τὸ ἐνωρίτερο τὴν ἀνοιξὴ τῆς ἰδίας χρονιάς, πιθανὸν τὸν Μάιο¹². Στὸν ὑπολογισμὸ αὐτὸ πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπ’

6. E. Rostagno - N. Festa, «Indice», σ. 196: *μη<νι> ἰουνίω εἰς τ<ήν> ιθ' ἰνδ. ε' ἡμέρ<α> πέμπτ<η> ἡλθ<εν> ὁ αρχ<ι>επίσκοπ<ος> κύπρου<ου> · ιω<άννης> ὁ κριτικὸς ἔτους ξα´ (?)*.

7. K. Δυοβουνιώτης, «Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ δευτέρα», *Νέος Ἑλληνομῆμων* 16 (1922), σσ. 407-420, εἰδικώτερα σ. 412: *Μην[ι] Ἰουνίω εἰς τ[ὴν] ιθ' ἰνδ. ε' ἡμέρ[α] Πέμπτ[η] ἡλθ[εν] ὁ ἀρχ[ι]επίσκοπ[ος] Κύπρου Ἰω[άννης] ὁ Κριτικὸς ἔτους ξα´ (.)*.

8. V. Laurent, «Succession épiscopale», σ. 34: *Μηνι ἰουνίω εἰς τ(οὺς) ιθ', ἰνδικτιῶνος <ι>ε', ἡμέρα πέμπτη, ἦλθεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Ἰωάννης ὁ Κρητικὸς, ἔτους ξα'.*

9. K. Χατζηψάλτης, «Συμβολαί», σ. κθ': *μηνι Ἰουνίω εἰς τ(ήν) ιθ', ἰνδικτιῶνος ιε', ἡμέρα πέμπτη, ἦλθεν ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Ἰωάννης ὁ Κρητικὸς, ἔτος <σχ> ξ [α].*

10. Βλ. V. Grumel, *Traité d'études byzantines. I. La chronologie* [Bibliothèque byzantine], Paris 1958, σ. 257.

11. Τὴν ἡμερομηνία αὐτὴ προτείνει ὁ V. Laurent, «Succession épiscopale», σ. 34, καὶ ἀποδέχονται οἱ M. Jugie, «Opuscule inédit», σ. 7, καὶ K. Χατζηψάλτης, «Συμβολαί», σ. κθ'. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ σημειώματος βλ. καὶ J. Darrouzès, «Autres manuscrits», σσ. 144-145.

12. Ὁ V. Laurent, «Succession épiscopale», σ. 34), τοποθετεῖ τὴν ἐκλογὴ καὶ τὴ χειροτονία

ὄψιν ἢ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Κύπρο, ἢ ἀναμονὴ γιὰ τὴν εὕρεση πλοίου, οἱ ἐνδιάμεσοι σταθμοὶ καὶ βεβαίως οἱ καιρικῆς συνθήκες¹³. Πάντως εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνα, τὸ 1107, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νικόλαος Μουζάλων (1107-περ.110) χρειάσθηκε δέκα ἡμέρες γιὰ νὰ φθάσει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Κύπρο¹⁴. Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα ὁ Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλλης, πού στὴ μακρόχρονη περιήγησή του κατὰ τὰ ἔτη 1160-1170 πέρασε καὶ ἀπὸ τὴν Κύπρο, χρειάσθηκε μὲ ἐνδιάμεσους σταθμοὺς δέκα ἡμέρες γιὰ νὰ φθάσει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Κύπρο, ἐνῶ τὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ ταξιδιοῦ, ἀπὸ τὴ Ρόδο στὴν Κύπρο, διήρκεσε τέσσερις ἡμέρες¹⁵.

Κατὰ τὴν καθιερωμένη πρακτικὴ, ὁ Ἰωάννης Κρητικὸς χειροτονήθηκε ὡς ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφιξή του ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους τῆς νήσου. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ὁ σύγχρονος Νεῖλος Δοξαπατρῆς –στὸ σύγγραμμά του *Τάξις τῶν πατριαρχικῶν θρόνων*, πού συνέγραψε περὶ τὸ 1143 κατόπιν ἐντολῆς τοῦ βασιλέως τῆς

τοῦ Ἰωάννου Κρητικοῦ στὶς ἀρχὲς τοῦ Ἰουνίου ἢ στὰ τέλη τοῦ Μαΐου τοῦ 1152.

13. Γιὰ τὶς θαλάσσιες ὁδοὺς πρὸς τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ τὴ θέση τῆς Κύπρου βλ. E. Malamut, *Iles II*, σσ. 547-552· J. H. Pryor, *Geography, Technology, and War. Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649-1571* [Past and Present Publications], Cambridge - New York 1988 (ἀνατ. 1992), σσ. 89, 95· Α. Ἀβραμέα, «Χερσαῖες καὶ θαλάσσιες ἐπικοινωνίες (4ος-15ος αἰῶνας)», στὸ: Α. Ε. Λαΐου (γεν. ἐπιμ.), *Οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα*, τόμ. Α΄, Ἀθήνα 2006, σσ. 125-167, ἐιδικώτερα σσ. 162-163, 165-166, 166-167. Γιὰ τὰ ταξίδια πρὸς τὴν Κύπρο καὶ τὴ διάρκειά τους βλ. καὶ Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, «Τὸ ταξίδι ἀπὸ καὶ πρὸς τὴν Κύπρο κατὰ τὸ Μεσαίωνα, 4ος-15ος αἰ.», *Ἐπετηρίδα τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν* 26 (2000) (= *Ἀφιέρωμα στὸν Ἄντρεα Κ. Φυλακτοῦ*), σσ. 17-23· P. W. Edbury, *Τὸ βασιλεῖο τῆς Κύπρου καὶ οἱ Σταυροφορίες, 1191-1374*, μετάφρ. Α. Νικολάου-Κονναρῆ, Ἀθήνα 2003, σσ. 47-48· V. Christides, *The Image of Cyprus in the Arabic Sources* [Κυπριολογικὴ Βιβλιοθήκη, 15], Λευκωσία 2006, σσ. 2-3.

14. *Στίχοι Νικολάου μοναχοῦ τοῦ Μουζάλωνος, τοῦ γεγονότος ἀρχιεπισκόπου Κύπρου, ἐν τῇ παραίτησιν αὐτοῦ γενόμενοι*, ἐκδ. G. Strano, *Nicola Muzalone, Carme apologetico. Introduzione, testo critico, traduzione e note* [La Gorgona, 3], Acireale - Roma 2012, σσ. 96.259-273. Βλ. καὶ τὴν παλαιὰ ἐκδοσὴ τῆς Σ. Ι. Δοανίδου, «Ἡ παραίτησις Νικολάου τοῦ Μουζάλωνος ἀπὸ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου. Ἀνέκδοτον ἀπολογητικὸν ποίημα», *Ἑλληνικά* 7 (1934), σσ. 109-150, ἐιδικώτερα σσ. 110.1-141.1057, κυρίως σσ. 119.259-270.

15. Benjamin of Tudela, *Itinerary*, ἐκδ. M. N. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela. Critical Text, Translation and Commentary*, London 1907, σσ. 14.21-15.2.

Σικελίας Ρογήρου Β΄ (Roger II, 1105-1154)– δίδει μία σημαντική μαρτυρία: «Ὅμοίως τῇ Κύπρῳ ἐστὶν αὐτοκέφαλος μὴ ὑποκειμένη τινὶ τῶν μεγίστων θρόνων ἀλλ’ αὐτεξούσιος ἀγομένη καὶ ὑπὸ τῶν ἰδίων ἐπισκόπων χειροτονουμένη καὶ ἡ Βουλγαρία, μὴ οὔσα ἐξ ἀρχῆς Βουλγαρία. Ὑστερον δὲ διὰ τὸ αὐτὴν ὑπὸ τῶν Βουλγάρων κυριευθῆναι λέγεται Βουλγαρία. Ἐμεινεν οὖν καὶ αὐτὴ αὐτοκέφαλος διὰ τὸ ὑπὸ βασιλικῆς ἐξουσίας ἀποσπασθῆναι τῆς χειρὸς τῶν Βουλγάρων ἤτοι τοῦ βασιλέως κυροῦ Βασιλείου τοῦ Πορφυρογενήτου, καὶ μὴ ἀνατεθῆναι ποτε τῇ ἐκκλησίᾳ Κωνσταντινουπόλεως. Διὸ καὶ ἔως τοῦ νῦν ἡ Κύπρος καὶ ἡ Βουλγαρία ὑπὸ μὲν τοῦ βασιλέως λαμβάνουσιν ἐπισκόπους. Χειροτονοῦνται δὲ οὗτοι ὑπὸ τῶν ἰδίων ἐπισκόπων ὡς εἴρηται, καὶ καλοῦνται ἀρχιεπισκοπαὶ ὡς αὐτοκέφαλοι»¹⁶.

Ἡ ἀρχιερατεία τοῦ Ἰωάννου Κρητικοῦ ὑπῆρξε πλούσια σὲ γεγονότα, τόσο γιὰ τὴν Ἐκκλησίᾳ του ὅσο καὶ γιὰ τὴν Κύπρο γενικώτερα. Τὰ σημαντικώτερα γεγονότα ὑπῆρξαν οἱ ἐπιδρομὲς τοῦ πρίγκηπα τῆς Ἀντιόχειας Ρενώ ντὲ Σιατιγιὸν (Renaud de Châtillon, 1153-1160) καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Μικρῆς Ἀρμενίας Θόρος Β΄ (Thoros II, 1145-1169) τὸ 1156¹⁷, τῶν Αἰγυπτίων τὸ 1158¹⁸ καὶ τοῦ κόμητος τῆς Τριπόλεως Ραϋμόνδου Γ΄ (Raymond III, 1152-1187) τὸ 1161¹⁹.

16. Νεῖλος Δοξαπατρῆς, *Τάξις τῶν πατριαρχικῶν θρόνων*, ἐκδ. G. Parthey, *Hieroclis Synecdemus et notitiae graecae episcopatum. Accedunt Nili Doxapatrī notitia patriarchatum et locorum nomina immutata*, Berlin 1866 (ἀνατ. Amsterdam 1967), σσ. 263-308 (τὸ κείμενο: σσ. 265.1-308.15), εἰδικώτερα §§ 190-191, σσ. 285.16-286.3. Ἀπὸ τῆ σχετικῆ βιβλιογραφία βλ. Κ. Χατζηψάλτης, «Σχέσεις τῆς Κύπρου πρὸς τὸ ἐν Νικαίᾳ βυζαντινὸν κράτος. Αἱ περὶ τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου δύο πρὸς Ἰωάννην Βατάτζην ἐπιστολαὶ τοῦ Ἑρρίκου Α΄ Λουζινιάν καὶ τοῦ ἀρχιεπ. Νεοφύτου», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 15 (1951), σσ. 63-82, εἰδικώτερα σσ. 78-79· ὁ ἴδιος, «Συμβολαί», σ. κθ’.

17. Βλ. Αἰκ. Ἀσδραχᾶ, «Κύπρος (Β΄)», σσ. 356-360· Ρ. Aubé, *Un croisé contre Saladin. Renaud de Châtillon*, Paris 2007, σσ. 71-73· Στ. Γ. Γεωργίου, «Μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς Κύπρου κατὰ τὴν περίοδο τῶν Κομνηνῶν (1081-1185)», *Ἐπετηρίδα τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν* 33 (2007), σσ. 21-75, εἰδικώτερα σσ. 60-61.

18. Βλ. Αἰκ. Ἀσδραχᾶ, «Κύπρος (Β΄)», σ. 364· Στ. Γ. Γεωργίου, «Μερικὲς παρατηρήσεις», σσ. 60-61· ὁ ἴδιος, «Ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Αἰγυπτίων στὴν Κύπρο τὸ 1158 καὶ ὁ ἄγνωστος δούκας Κύπρου», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 54 (2010-2013), σσ. 291-298.

19. Βλ. Αἰκ. Ἀσδραχᾶ, «Κύπρος (Β΄)», σσ. 369-370, 371-372· Στ. Γ. Γεωργίου, «Μερικὲς παρατηρήσεις», σσ. 60-61.

Γνωστοί δοῦκες Κύπρου στὸ διάστημα τῆς ἀρχιερατείας του ὑπῆρξαν ὁ ἀνεψιὸς τοῦ αὐτοκράτορα πρωτοσεβαστὸς Ἰωάννης Κομνηνὸς περὶ τὸ 1156²⁰, ὁ μικρανεψιὸς τοῦ αὐτοκράτορα σεβαστὸς Ἀλέξιος Δούκας στὶς ἀρχὲς τοῦ 1161²¹, ὁ Ἀλέξιος Κασσιανὸς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1152 καὶ 1175/1176²² καὶ ὁ γαμβρὸς ἀπὸ πρωτοεξαδέλφη τοῦ αὐτοκράτορα

20. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Κομνηνὸ βλ. S. De Jongh, *La généalogie des Comnène de Byzance*, διδακτορική διατριβή, Bruxelles 1937, σσ. 53-55· G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τόμ. 1/1-3, Basel 1972, τόμ. 1/3, σσ. 1538-1539 (ἀρ. 2732)· M. Boškoski, «Vizantijski pečat Jovana Komnina, duksa Skoplja», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 22 (1983), σσ. 31-41, εἰδικώτερα σσ. 36-38, 41· K. Βαρζός, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν* [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται, 20α-β], τόμ. Α΄-Β΄, Θεσσαλονίκη 1984, τόμ. Β΄, σσ. 142-155 (ἀρ. 128)· E. Malamut, *Iles II*, σσ. 510, 517-518, 520· C. Galatariotou, *Making*, σσ. 46, 50, 51· P. Magdalino, *Ἡ Αὐτοκρατορία τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ, 1143-1180*, μτφρ. Ἀ. Κάσδαγλη, Ἀθήνα 2008, σσ. 322-323, 324-325, 745, 752· Αἰκ. Ἀσδραχᾶ, «Κύπρος (Β΄)», σσ. 359-362· Στ. Γ. Γεωργίου, *Οἱ τιμητικοὶ τίτλοι ἐπὶ Κομνηνῶν (1081-1185). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν διοικητικῶν θεσμῶν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 315-320· ὁ ἴδιος, «Μερικὲς παρατηρήσεις», σ. 24· ὁ ἴδιος, «Ὅψεις», σ. 134· ὁ ἴδιος, «Ἐπιδρομή», σσ. 292-293· ὁ ἴδιος, «Τὸ ἐπιεσόδιο στὴ Μεταβολή. Ἕνα ἀσαφὲς χωρίο τοῦ Ἰωάννη Κιναμάου (ἐκδ. Βόννης, σσ. 127.21-128.23)», *Βυζαντιακὰ* 33 (2016), σσ. 191-211, εἰδικώτερα σσ. 194, 196, 198, 199-201, 208-209· I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, τόμ. I-III/1-2, Sofia 2003-2009, τόμ. II, σσ. 222-224 (ἀρ. 341-342)· Α.-Κ. Βασιλείου-Seibt, «Παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τοὺς στρατιωτικοὺς λειτουργοὺς τῆς Κύπρου κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο κυρίως βάσει σφραγιστικῶν δεδομένων», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 73 (2009), σσ. 83-101, εἰδικώτερα σ. 96 (ἀρ. 13).

21. Γιὰ τὸν Ἀλέξιο Δούκα βλ. S. de Jongh, *Généalogie*, σσ. 34-35· D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography* [University of London Historical Studies, XXII], London 1968, σσ. 114-115 (ἀρ. 80)· J. Darrouzès, *Georges et Démétrios Tornikès Lettres et discours. Introduction, texte, analyses, traduction et notes* [Le monde byzantin], Paris 1970, σσ. 17, 163 σημ. 1 (ἀρ. 24)· K. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 328 σημ. 14 (ἀρ. 67), Β΄, σσ. 101-108 (ἀρ. 119)· E. Malamut, *Iles II*, σσ. 510, 517-518· C. Galatariotou, *Making*, σσ. 46, 52, 222· P. Magdalino, *Αὐτοκρατορία*, σσ. 554, 555· Αἰκ. Ἀσδραχᾶ, «Κύπρος (Β΄)», σσ. 364, 371-372, 375-376· Στ. Γ. Γεωργίου, *Τιμητικοὶ τίτλοι*, σ. 369 καὶ σημ. 394· ὁ ἴδιος, «Μερικὲς παρατηρήσεις», σ. 24· ὁ ἴδιος, «Ὅψεις», σ. 134· ὁ ἴδιος, «Ἐπιδρομή», σσ. 293-295· Α.-Κ. Βασιλείου-Seibt, «Παρατηρήσεις», σσ. 96-97 (ἀρ. 14).

22. Γιὰ τὸν Ἀλέξιο Κασσιανὸ βλ. M. Jugie, «Opuscule inédit», σ. 7· V. Laurent, *Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan* [Bibliothèque byzantine, Documents, 1], Paris 1952, σ. 222 (ἀρ. 438)· Δ. Α. Ζακυθινός, «Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαρρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 19 (1949), σσ. 3-25, εἰδικώτερα σ. 18· Κ. Χατζηφάλλης, «Τρεῖς Βυζαντινοὶ δοῦκες τοῦ θέματος Κύπρου κατὰ τοὺς ΙΑ΄ καὶ ΙΒ΄ αἰῶνας», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 50 (1986) (= *Πεντηκονταετηρὶς τῆς Ἑταιρείας*

Ἀνδρόνικος Συναδηνὸς μεταξύ τῶν ἐτῶν 1165 καὶ 1172²³. Ἦταν στὴ διάρκεια τῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ἀλεξίου Κασσιανοῦ ποὺ συνέβη ἓνα περιστατικὸ στὸ προάστειον Ἀράβανδα τῆς Ἀμαθοῦντος, σχετικὸ μὲ τὸ ζήτημα ἂν τὰ καθαγιαζόμενα Τίμια Δῶρα τῆς Θείας Εὐχαριστίας μεταβάλλονται σὲ ἀληθινὸ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ²⁴.

Ὁ Ἰωάννης Κρητικὸς συμμετεῖχε στὴ Σύνοδο τῶν Βλαχερνῶν τῆς 12ης καὶ 13ης Μαΐου 1157, ἡ ὁποία κατεδίκασε τὸν ἐψηφισμένον πατριάρχη Ἀντιοχείας Σωτήριχο Παντεύγενο γιὰ τὶς ἀπόψεις του περὶ τὸ ζήτημα τῆς Θείας Εὐχαριστίας²⁵, καὶ στὴ Σύνοδο τοῦ 1170,

---

Κυπριακῶν Σπουδῶν), σσ. 107-110, εἰδικώτερα σσ. 109-110 (= ὁ ἴδιος, «Σημειώσεις», σσ. 345-349 [I. Τρεῖς Βυζαντινοὶ Δούκες τοῦ θέματος Κύπρου κατὰ τοὺς ΙΑ΄ καὶ ΙΒ΄ αἰῶνας], εἰδικώτερα σσ. 348-349)· E. Malamut, *Iles II*, σσ. 510-511, 517-518· C. Galatariotou, *Making*, σσ. 46, 47 σημ. 20· Αἰχ. Ἀσδραχᾶ, «Κύπρος (Β΄)», σσ. 352-354· Στ. Γ. Γεωργίου, *Τιμητικοὶ τίτλοι*, σσ. 396-397 καὶ σημ. 467· ὁ ἴδιος, «Μερικὲς παρατηρήσεις», σ. 24· ὁ ἴδιος, «Ὅψεις», σ. 134· ὁ ἴδιος, «Ἐπιδρομή», σσ. 295-296· Α.-Κ. Βασιλείου-Seibt, «Παρατηρήσεις», σ. 96 (ἀρ. 12).

23. Γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Συναδηνὸ βλ. V. Laurent, «Mélanges. I. Andronic Synadénos ou la carrière d'un haut fonctionnaire byzantin au XIIe siècle», *Revue des Études Byzantines* 20 (1962), σσ. 210-214· D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 179· Chr. Hannick - G. Schmalzbauer, „Die Synadenoι. Prosopographische Untersuchung zu einer byzantinischen Familie“ *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 25 (1976), σσ. 125-161, εἰδικώτερα σ. 132 (ἀρ. 18)· K. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σσ. 668-672 (ἀρ. 95)· E. Malamut, *Iles II*, σσ. 511, 516, 520· C. Galatariotou, *Making*, σ. 46· Αἰχ. Ἀσδραχᾶ, «Κύπρος (Β΄)», σσ. 376-378· Στ. Γ. Γεωργίου, *Τιμητικοὶ τίτλοι*, σ. 357 καὶ σημ. 330· ὁ ἴδιος, «Μερικὲς παρατηρήσεις», σ. 24· ὁ ἴδιος, «Ὅψεις», σ. 134· ὁ ἴδιος, «Ἐπιδρομή», σ. 296· Α.-Κ. Βασιλείου-Seibt, «Παρατηρήσεις», σσ. 97-98 (ἀρ. 15).

24. Βλ. *Νεοφύτου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ ἐγκλείστου συνοπτικὴ παρεξέτασις περὶ τῆς νεοφανοῦς διχονοίας εἴτε ἄφθαρτον εἴτε φθαρτὸν ὁ Χριστὸς προσελάβετο σάρκα, ἐκ πνευματικῶν δὲ ῥήσεων ἀναμφιβόλων ἢ παρεξέτασις παριστώσα τὰς ἀποδείξεις*, ἐκδ. Θ. Ξ. Γιάγκου, «Πανηγυρικὴ Α΄», στό: Ἄγιου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου *Συγγράμματα*, τόμ. Γ΄, Πάφος 1999, σσ. 495.1-498.76 (ἀρ. 27), εἰδικώτερα σσ. 496.36-497.41· Τοῦ αὐτοῦ περὶ τῶν θείων καὶ φρικτῶν μυστηρίων, ἐκδ. Ἄ. Καρπόζηλος, «Ἄγιου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου Ἐπιστολές», στό: Ἄγιου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου *Συγγράμματα*, τόμ. Ε΄, Πάφος 2005, σσ. 389-470, εἰδικώτερα σσ. 413-421 (τὸ κείμενο: σσ. 417.1-420.109), κυρίως σσ. 418.50-419.53. Βλ. σχετικὰ M. Jugie, «Opuscule inédit», σσ. 1-11.

25. Ὁ Ἰωάννης Κρητικὸς παρεκάθησε στὴ συνεδρία τῆς 12ης Μαΐου 1157. Βλ. *Τόμος συνοδικῶς ἐνώπιον τῆς βασιλείου περιωπῆς γεγονώς, ἐπὶ τῇ καθαιρέσει τοῦ διακόνου Σωτηρίχου τοῦ Παντευέγου, τοῦ καὶ ὑποψηφίου χρηματίσαντος εἰς πατριάρχη τῆς Θεουπόλεως Μεγάλης Ἀντιοχείας*, ἐκδ. Ἰω. Σακκελίω, *Πατριακὴ Βιβλιοθήκη ἦτοι ἀναγραφή τῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς κατὰ τὴν νῆσον Πάτμον γεραρᾶς καὶ*

ή όποία, κατά τή συνεδρίαση τής 30ής Ίανουαρίου 1170, κατεδίκασε τόν επίσκοπο Κερκύρας Κωνσταντίνο για τίς κακοδοξίες του σχετικά μέ τήν εύαγγελική ρήση: «Ό Πατήρ μου μείζων μου έστιν»²⁶. Καί στίς δύο συνόδους προασπίσθηκε τά δίκαια τής Κυπριακής Έκκλησίας έναντι τής προσπάθειας του άρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, του Ίωάννου Κομνηνού στήν πρώτη περίπτωση καί του Κωνσταντίνου στή δεύτερη, να παραβιάσουν τήν τάξη προκαθεδρίας των εκκλησιαστικών θρόνων²⁷.

Γνωστή εΐναι επίσης ή περίπτωση τής καθαιρέσεως του επισκόπου Άμαθοΰντος Ίωάννου από Σύνοδο που συνέληθε στήν Κύπρο υπό τήν προεδρία του άρχιεπισκόπου Κύπρου Ίωάννου Κρητικού. Η πράξη αυτή, που έγινε για άγνωστους σε έμας λόγους, κρίθηκε ως άκυρη στο βασιλικόν βήμα στήν Κωνσταντινούπολη επί πατριάρχου Λουκά Χρυσοβέργη (1157-1170), διότι στή Σύνοδο έλαβαν μέρος ένδεκα επίσκοποι καί όχι δώδεκα, όπως προβλέπουν οι ιεροί κανόνες²⁸.

*βασιλικής μονής του αγίου αποστόλου και εύαγγελιστου Ίωάννου του Θεολόγου τεθησαυρισμένων χειρογράφων τευχών, Αθήνησιν 1890, σσ. 316.1-328.35, ειδικότερα σσ. 317.6, 318.14-25, 321.8-13, 323.29-324.2. Σύμφωνα μέ τά πρακτικά, αυτόθι, σσ. 325.18-19, 327.20-25, ό άρχιεπίσκοπος Κύπρου δέν παρουσιάσθηκε στή συνεδρία τής 13ης Μαΐου 1157, υπέγραψε όμως τό συνοδικό Σημείωμα. Από τή σχετική βιβλιογραφία βλ. V. Grumel, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, τόμ. I: *Les actes des patriarches*, τεύχ. II-III: *Les registes de 715 à 1206*, β΄ έκδ. αναθεωρημένη καί διορθωμένη από τόν J. Darrouzès, Paris 1989 (α΄ έκδ. σε δύο τόμους Kadiköy - Paris 1936, 1947), άρ. 1041.*

26. Ό Ίωάννης Κρητικός παρεκάθησε στή συνεδρία τής 30ής Ίανουαρίου 1170 καί υπέγραψε τά πρακτικά τής Συνόδου. Στίς συνεδρίες τής 18ης καί 20ής Φεβρουαρίου 1170 συμμετείχαν μόνο άρχιερείς του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Βλ. Στ. Ν. Σάκκος, “Ό Πατήρ μου μείζων μου έστιν”. Β΄. *Έριδες καί σύνοδοι κατά τόν ΙΒ΄ αιώνα* [Σπουδαστήριο Έκκλησιαστικής Γραμματολογίας, 8], Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 186.1-204.22, ειδικότερα σσ. 187.8, 189.15-17, 194.5-12, 200.16-19 (= ό ίδιος, «Η έν Κωνσταντινούπολει Σύνοδος του 1170», στό: *Θεολογικόν Συμπόσιον. Χαριστήριο εν είς τόν καθηγητήν Παναγιώτην Κ. Χρήστου* [Σπουδαστήριο Έκκλησιαστικής Γραμματολογίας, 6], Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 311-352, ειδικότερα σσ. 332.1-350.18, κυρίως σσ. 333.8, 335.15-17, 340.5-12, 346.16-19). Από τή σχετική βιβλιογραφία βλ. V. Grumel - J. Darrouzès, *Regestes*, άρ. 1109.

27. Βλ. *Τόμος συνοδικός*, σ. 327.20-25. Στ. Ν. Σάκκος, *Έριδες*, σσ. 194.5-12, 200.16-19 (= ό ίδιος, «Σύνοδος», σσ. 340.5-12, 346.16-19).

28. Τά πρακτικά τής Συνόδου δέν σώθηκαν. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε προέρχονται από τά σχόλια του Θεοδώρου Βαλασαμώνος στον ιβ΄ κανόνα τής Συνόδου τής Καρθαγένης του 418. Βλ. *Κανόνες των έν Καρθαγένη συνελθόντων σιζ΄ μακαρίων πατέρων*, έκδ. Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων καί ιερών κανόνων*

Ἀφιερωματικὸ ποίημα ἐκ 34 στίχων στὸν κώδικα πρώην Andros, Hagias 32, φ. 341r-v, τώρα στὴν ἰδιοκτησία ἰδιώτη, φανερώνει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἰωάννου Κρητικοῦ γιὰ τὰ γράμματα καὶ τὴν ἀντιγραφὴ χειρογράφων²⁹. Ὁ κώδικας περιλαμβάνει ἓνα τετραευαγγέλιο καὶ χρονολογεῖται τὸν Ἰούλιο τοῦ 1156³⁰. Τὸ ποίημα ἔγραψε ὁ ἀντιγραφέας τοῦ κώδικα

τῶν τε ἀγίων καὶ πανευφήμων ἀποστόλων, καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος ἀγίων πατέρων, ἐκδοθέν, σὺν πλείσταις ἄλλαις τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεσι, μετὰ τῶν ἀρχαίων ἐξηγητῶν, καὶ διαφόρων ἀναγνωσμάτων, τόμ. Α'-Ε', Ἀθήνησιν 1852-1855, τόμ. Στ', ἐν Ἀθήναις 1859 (ἀνατ. Ἀθήνα 1992), τόμ. Γ', σσ. 286.1-624.21, εἰδικώτερα σσ. 322.1-325.3 καὶ κυρίως σ. 324.11-27. Βλ. ἐπίσης *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον τῶν ἐμπεριειλημμένων ἀπασῶν ὑποθέσεων τοῖς ἱεροῖς καὶ θείοις κανόσι, πονηθέν τε ἅμα καὶ συντεθέν τῷ ἐν ἱερομονάχοις ἐλαχίστῳ Ματθαίῳ*, ἐκδ. Γ. Α. Ράλλης – Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα Στ'*, σσ. 1-518, εἰδικώτερα σσ. 221.25-222.12· *Ἐπιτομὴ τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, γενομένη παρὰ τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ, καὶ νομοφύλακος, καὶ κριτοῦ Θεσσαλονίκης, κυρίου Κωνσταντίνου τοῦ Ἀρμενοπούλου*, ἐκδ. J. Leunclavius, *Iuris Graeco-Romani tam canonici quam civilis tomii duo*, τόμ. I, Francofurti 1596 (ἀνατ. Westmead, Farnborough 1971), σσ. 1.1-71.15, εἰδικώτερα σ. 12.38-47 (= *Patrologia Graeca*, τόμ. CL, Parisiis 1865 [ἀνατ. Turnholt 1992, Ἀθήναι 2007], στ. 45A-168C, εἰδικώτερα στ. 69C). Βλ. σχετικὰ V. Grumel – J. Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 1097. Γιὰ τὸ δικαίωμα τῆς πρωτόθρονης Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἐνδημούσης συνόδου τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου νὰ ἐπεμβαίνουν στὶς λοιπὲς ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες γιὰ τὴν τήρησιν τῶν ἱερῶν κανόνων βλ. Κ. Δελικάνης, *Τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὰς ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων καὶ Κύπρου (1574-1863), περισυλλεγένητα καὶ συναρμολογηθέντα κελεύσει τῆς Α. Θ. Παναγιότητος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἰωακείμ τοῦ Γ'*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1904 (ἀνατ. χ.τ.ἔ. 1999), σσ. δ'-κ', μὲ ἀναφορὰ τῶν πηγῶν.

29. Τὸ ποίημα ἐξέδωσαν τελευταῖα οἱ Κ. Ν. Κωνσταντινίδης καὶ R. Browning. Βλ. C. N. Constantinides – R. Browning, *Dated Greek Manuscripts*, σ. 85.1-34· C. N. Constantinides, «Poetic Colophons», σσ. 325.1-326.34, 350.1-351.34. Γιὰ τὶς παλαιότερες ἐκδόσεις βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, «Κατάλογος», σσ. 167.1-168.34 (= ὁ ἴδιος, *Κατάλογος*, σ. 34.1-35.34)· Ἰω. Α. Γ. Συκουτρῆς, «Στίχοι», σσ. 332.1-333.34· Α. Weyl Carr, «Provincial Manuscripts», σ. 77.1-34.

30. Γιὰ τὸν κώδικα πρώην Andros, Hagias 32 βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, «Κατάλογος», σσ. 167-169 (ἀρ. 32) (= ὁ ἴδιος, *Κατάλογος*, σσ. 34-36 [ἀρ. 32])· Α. Weyl Carr, «Provincial Manuscripts», σσ. 76-77 (ἀρ. 16)· ἡ ἴδια, «Cyprus and the 'Decorative Style'», σσ. 127-129, 132-133· C. N. Constantinides – R. Browning, *Dated Greek Manuscripts*, σσ. 84-87 (ἀρ. 9). Βλ. ἐπίσης M. Vogel – V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* [Zentralblatt für Bibliothekswesen, Beiheft XXXIII], Leipzig 1909 (ἀνατ. Hildesheim 1966), σ. 274· K. Lake – S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200, Indices, Volumes I to X*, Boston, Massachusetts 1945, σ. 180· Κ. Χατζηφάλης, «Συμβολαί», σσ. λ'-λα'· J. Darrouzès, «Autres manuscrits», σ. 135 (ἀρ.

Μανουήλ Ἄγιοστεφανίτης πρὸς τιμὴν τοῦ λογίου ἀρχιεπισκόπου, ὁ ὁποῖος ἦταν ὁ χορηγὸς γιὰ τὴν ἀντιγραφή τοῦ κώδικα³¹.

Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ ἀρχὴ τοῦ ποιήματος: *Τοῦ τῆς Κύπρου μὲν ποιμένος καὶ δεσπότη, / μακαριωτάτου ἀρχιεπισκόπου / τοῦ ποιμενάρχου Κυπρίων Ἰωάννου*³². Ὁ τελευταῖος στίχος εἶναι χαραγμένος καὶ στὸ μόνο σωζόμενο μὲ βεβαιότητα μολυβδόβουλλο τοῦ Ἰωάννου Κρητικοῦ. Τὸ μολυβδόβουλλο ἀπόκειται στὴ συλλογὴ τοῦ Fogg Museum of Art (Fogg AM 1929). Στὸν ἐμπροσθότυπο ἀπεικονίζεται ὁ Ἅγιος Στέφανος ὄρθιος, νὰ κρατεῖ ἓνα κουτί (;) στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ ἓναν θυμιατὸ στὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ στὸν ὀπισθότυπο ὑπάρχει ἡ ἔμμετρη δωδεκασύλλαβη ἐπιγραφή: *[Τ]οῦ ποιμενάρχου Κυπρίων Ἰω(άννου)*³³.

8) C. N. Constantinides, “An Unknown Manuscript of the “Family 2400” from Cyprus”, *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν* 17 (1987-1988) (= *Πρῶτο Διεθνὲς Συμπόσιο Μεσαιωνικῆς Κυπριακῆς Παλαιογραφίας / First International Symposium on Mediaeval Cypriot Palaeography, 3-5 September 1984*), σσ. 169-186, εἰδικώτερα σσ. 170 καὶ 180 εἰκ. Π· J.-M. Olivier, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard* [Corpus Christianorum], γ’ ἔκδ. ἀναθ. Turnhout 1995, σ. 83 (ἀρ. 365).

31. Ὁ ἱερεὺς Νικήτας Βουκέλλαρος ὁ Ἄγιοστεφανίτης, ὅπως ἦταν τὸ πλήρες ὄνομά του, ὑπῆρξε ὁ ἀντιγραφέας καὶ ἐνὸς ἄλλου χειρογράφου ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν Κύπρο, τοῦ Vaticanus Barberinianus graecus 449 (= IV.31), τοῦ Μαΐου τοῦ 1153. Βλ. C. R. Gregory, *Textkritik des Neuen Testamentes*, τόμ. I-III, Leipzig 1900-1909 (ἀνατ. 1976), τόμ. I, σ. 161, ἀρ. 162· M. Vogel - V. Gardthausen, *Griechischen Schreiber*, σ. 274· K. Lake - S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, τόμ. VIII: *Manuscripts in Rome, Part II*, Boston, Massachusetts 1937, σ. 13, ἀρ. 317· A. Cutler - A. Weyl Carr, “Psalter Benaki 34.3”, σσ. 314-315 σημ. 64· A. Weyl Carr, “Provincial Manuscripts”, σ. 81 (ἀρ. 24) ἢ ἴδια, “Cyprus and the ‘Decorative Style’”, σσ. 127-129, 130, 131, 132-133, 154-155 εἰκ. 1-2· C. N. Constantinides, “Unknown Manuscript”, σ. 170· C. N. Constantinides - R. Browning, *Dated Greek Manuscripts*, σσ. 81-84 (ἀρ. 8), εἰδικώτερα σσ. 81-82, 83. Γιὰ τὸν κώδικα βλ. καὶ C. R. Gregory, *Textkritik I*, σ. 161, ἀρ. 162, III, σ. 1098· ὁ ἴδιος, *Die griechischen Handschriften des Neuen Testaments* [Versuche und Entwürfe, 2. Heft, Alle Rechte Vorbehalten], Leipzig 1908, σ. 54, ἀρ. 162, σ. 298· P. Canart - V. Peri, *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana* [Studi e Testi, 261], Città del Vaticano 1970, σ. 152· A. Cutler - A. Weyl Carr, “Psalter Benaki 34.3”, σσ. 307, 314-315 καὶ σημ. 64, 317, 319.

32. C. N. Constantinides, “Poetic Colophons”, σ. 350.1-3. Βλ. καὶ C. N. Constantinides - R. Browning, *Dated Greek Manuscripts*, σ. 85.1-3· C. N. Constantinides, “Poetic Colophons”, σ. 325.1-3.

33. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], τόμ. II: *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Washington, D.C. 1994, ἀρ. 38.13 (IB’ αἰώνας: μεταξύ 1152 καὶ 1174). Τὸ μολυβδόβουλλο ἐξέδωσε παλαιότερα ὁ V. Laurent,

Ἡ ὁμοιότητα τοῦ στίχου μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ μολυβδοβούλλου, τὸ ὄνομα τοῦ ἀντιγραφέα τοῦ κώδικα καὶ κάποια ἄλλα στοιχεῖα ὁδήγησαν τὸν V. Laurent νὰ ὑποστηρίξει μία ἐνδιαφέρουσα ἄποψη γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ἰωάννου Κρητικοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος: «On pouvait croire que le nom accolé au prénom du copiste était son nom de famille. In ne doit pas en être ainsi. Manuel était simplement moine d'un couvent de saint Étienne et le fait que l'archevêque Jean de Crétois choisit, pour illustrer l'avvers de son sceau, l'effigie du protomartyr au lieu de celles de saint Épiphane, de saint Barnabé ou de saint Paul, porte à croire qu'il en fut lui-même membre avant son accession à l'épiscopat. Il resterait à retrouver ce monastère en Crète ou en Chypre, ou plutôt à Byzance même (Cf. Janin, *Églises et monastères*, p. 493, 494). Jean le Crétois en aura été higoumène et l'empereur aura pu ainsi aisément le distinguer et le connaître»³⁴.

Ὁ Ἰωάννης Κρητικὸς ἀπαντᾷ ἐπίσης στὰ κυπριακὰ *Συνοδικὰ* ποὺ περιέχουν τὰ δίπτυχα τῶν ἀρχιεπισκόπων Κύπρου. Πιὸ συγκεκριμένα ἀπαντᾷ στὰ *Συνοδικὰ* ποὺ διασώζονται στοὺς κώδικες Hierosolymitanus Sabbaiticus 257, φφ. 368r-379v, τοῦ ΙΓ' αἰῶνα³⁵, Παναγίας Καμαριωτίσσης 44, φφ. 281v, col. a - 282r, col. a, τῶν ἐτῶν 1332-1335³⁶, Hierosolymitanus Sabbaiticus 418, φφ. 229r-262v, τοῦ ΙΔ' αἰῶνα³⁷, Athonensis Vatopedinus 434, φφ. 9r-31v, τοῦ τέλους τοῦ

Corpus des sceaux V/2, ἀρ. 1486 [ΙΒ' αἰῶνας (δεύτερο μισό)]. Βλ. καὶ τὴν ἀτελέστερη ἔκδοση τοῦ D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals from Cyprus* [Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus XLVII], Nicosia 2004, ἀρ. 465 (1152-1174 ἢ μετὰ ἀπὸ τὸ 1192);

34. V. Laurent, *Corpus des sceaux* V/2, σ. 313 (ἀρ. 1486). Ὁ J. Darrouzès, «Autres manuscrits», σ. 135, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ὅπου ἦταν ὁ Μανουὴλ Ἀγιοστεφανίτης, ἦταν πιθανῶς ἐκτὸς Κύπρου. Πάντως ἡ περιήγηση τὸ ὄνομα Ἀγιοστεφανίτης νὰ ὀφειλόταν στὴ μονὴ τοῦ Μανουὴλ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἄλλο ὑπογράφει μὲ τὸ ἐπώνυμο *Βουκέλλαρος*.

35. J. Gouillard, «Le synodikon de l'Orthodoxie. Édition et commentaire», *Travaux et Mémoires* 2 (1967), σσ. 1-316, εἰδικώτερα σ. 111.1-5, κυρίως σ. 4.

36. M. Couroupou - P. Géhin, «Nouveaux documents chypriotes», *Revue des Études Byzantines* 59 (2001), σσ. 147-164 (τὸ κεῖμενο: σσ. 148.1-150.35), εἰδικώτερα σ. 149.15-23, κυρίως σ. 22.

37. J. Gouillard, «Synodikon», σ. 111.6-15, κυρίως σ. 11-12.

ΙΔ΄ αιώνα³⁸, Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου 34, φ. 36r-v, τοῦ ΙΕ΄ αιώνα³⁹, Sinaiticus graecus 989, φφ. 20r-27v, τοῦ ΙΣΤ΄ αιώνα⁴⁰, Oxford Lincoln College graecus 19, φφ. 171r-v, 174r, τοῦ ΙΣΤ΄ αιώνα⁴¹, καὶ British Museum, Additional 34554, φφ. 184v-185v, τοῦ ΙΣΤ΄ αιώνα⁴². Στὰ *Συνοδικὰ* αὐτὰ ὁ Ἰωάννης Κρητικὸς καταγράφεται μετὰ ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Θεοδώρητο καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Βαρνάβα. Ἐνα ἄλλο *Συνοδικόν*, ποῦ σώζεται στὸν κώδικα Μητροπόλεως Πάφου, Παράρτημα, σ. 1, ἕως τοῦ ΙΣΤ΄ αιώνα, δὲν περιέχει τὰ δίπτυχα τῶν ἀρχιεπισκόπων Κύπρου⁴³.

Δυσκολίες παρουσιάζει ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ τέλους τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Ἰωάννου Κρητικοῦ. Τῇ σημαντικώτερη μαρτυρία προσφέρει ὁ Θεοδόσιος Βυζάντιος Γουδέλης, μοναχὸς τῆς μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου καὶ ἕνας σημαντικὸς συγγραφέας τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ ΙΒ΄ αιώνα⁴⁴, στὸν *Βίον* τοῦ

38. J. Guillard, «Synodikon», σ. 111.6-15, κυρίως στ. 11-12.

39. Στ. Γ. Γεωργίου, «Τὸ ἀνέκδοτο Συνοδικὸν τοῦ κώδικα 34 τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου», *Ἐπετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου* 12 (2019), σσ. 63-82, εἰδικώτερα σσ. 77.1-78.71, κυρίως 77.5.

40. J. Guillard, «Synodikon», σ. 111.1-5, κυρίως στ. 4. Τὸ *Συνοδικὸν* τοῦ κώδικα Sinaiticus graecus 989 ἐξέδωσε παλαιότερα καὶ ὁ N. Cappuyns, «Le Synodicon de Chypre au XIIIe siècle», *Byzantion* 10 (1935), σσ. 489-504, εἰδικώτερα σσ. 490-493.

41. C. N. Constantinides, "A Dated Greek Manuscript from Cyprus of the Sixteenth Century: Oxford Lincoln College Gr. 19", στό: Ch. Dendrinos - J. Harris - Eir. Harvalia-Crook - J. Herrin (ἐκδ.), *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot, Hampshire - Burlington, Vermont 2003, σσ. 493-508 (ἀρ. 34), εἰδικώτερα σ. 503.1-36, κυρίως στ. 6-7.

42. R. M. Dawkins, "On a Hagiographical Source used by Leontios Makhairas", *Κυπριακὰ Χρονικά* 11 (1935), σσ. 10-23, εἰδικώτερα σσ. 19.1-20.6, κυρίως σ. 19.9-10· Θ. Χ. Παπαδόπουλος, «Ἐκ τῆς ἀρχαιοτάτης ἱστορίας τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Τὸ κείμενον ἀρχαίας παραδόσεως περὶ ἐπισκέψεως τῆς ἁγίας Ἐλένης εἰς Παλαιστίνην καὶ Κύπρον», *Νέα Σιών* 47 (1952), σσ. 206-235, εἰδικώτερα σσ. 232.24-233.18, κυρίως σ. 233.3.

43. Ἰ. Κ. Περισιτιάνης, «Τὰ προνόμια τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου. Ἀνέκδοτος κώδιξ», *Ἀπόστολος Βαρνάβας* 3 (1931), σσ. 449-454, εἰδικώτερα σσ. 451.1-452.5.

44. Γιὰ τὸν Θεοδόσιο Βυζάντιο Γουδέλη βλ. Ἔ. Α. Βρανούση, *Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὀσίου Χριστοδοῦλου, ἰδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς. Φιλολογικὴ παράδοσις καὶ ἱστορικαὶ μαρτυραὶ* [Δωδεκανησιακὴ Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἑταιρεία, Αὐτοτελῆ δημοσιεύματα, 2], Ἀθήναι 1966, σσ. 67-80, 140-167· ἡ ἴδια, «A propos des opérations des Normands dans la mer Égée et à Chypre après la prise de Thessalonique (1185-

οσίου Λεοντίου⁴⁵, ἡγουμένου τῆς μονῆς τῆς Πάτμου (1157/1158-1176) καὶ ἔπειτα πατριάρχου Ἱεροσολύμων ὡς Λεοντίου Β΄ (1176-1185)⁴⁶.

1186). De nouveau sur une source hagiographique négligée», *Βυζαντινά* 8 (1976), σσ. 203-211· ἡ ἴδια, *Βυζαντινά ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου, Α΄ - Αὐτοκρατορικά. Διπλωματικὴ ἔκδοσις. Γενικὴ εἰσαγωγή - εὐρετήρια - πίνακες*, Ἀθήναι 1980, σσ. 68*-77*· D. Tsougarakis, *Life of Leontios*, σσ. 11-23.

45. *Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Λεοντίου πατριάρχου Ἱεροσολύμων συγγραφεὶς παρὰ Θεοδοσίου μοναχοῦ τοῦ Κωνσταντινουπολίτου*, ἐκδ. D. Tsougarakis, *Life of Leontios*, σ. 1 κ.έ. Ὁ Θεοδόσιος Βυζάντιος Γουδέλης εἶναι συγγραφέας καὶ ἐνὸς Ἐγκωμίου στὸν ὄσιο Χριστόδουλο τὸν Λατρηνό, τὸν ἰδρυτὴ τῆς μοναστικῆς πολιτείας τῆς Πάτμου καὶ πρῶτο ἡγούμενό τῆς (1088-1093). Βλ. Θεοδοσίου μοναχοῦ Βυζαντίου ἐγκώμιον εἰς τὸν ὄσιον πατέρα ἡμῶν Χριστόδουλον, τὸν δομήτορα τῆς ἐν τῇ Πάτμῳ νήσῳ μονῆς ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ ἡγαπημένου μαθητοῦ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Θεολόγου καὶ παρθένου, καὶ διήγησις τῶν θαυμάτων, ὧν δι' αὐτοῦ ὁ Χριστὸς πεποιήκε κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως κυροῦ Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου, ἐκδ. Κ. Βοΐνης, *Ἀκολουθία ἱερὰ τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Χριστοδούλου τοῦ θαυματουργοῦ, τοῦ καὶ κτήτορος τῆς ἐν τῇ νήσῳ Πάτμῳ περιωνύμου βασιλικῆς καὶ αὐτοκρατορικῆς μονῆς τοῦ ἁγίου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἐν ᾗ καὶ τὸ τίμιον αὐτοῦ τεθησαύριστα λείψανον. Ἐκδοσις τρίτη, ἧ προσετέθησαν ἡ Ὑποτύπωσις αὐτοῦ, ὁ ἐν πλάτει βίος, δύο ἐγκώμια καὶ διήγησις θαύματος αὐτοῦ*, Ἀθήνησιν 1884, σσ. 163.1-208.11 (ἀρ. Δ΄). Καὶ τὰ δύο συγγράμματά του συνιστοῦν σημαντικὲς πηγὲς γιὰ τὴν ἐποχὴ του, μὲ ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Κύπρο. Βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, «Ἡ ἐκστρατεία κατὰ τοῦ Ἰσαακίου Δούκα Κομνηνοῦ στὴν Κύπρο τὸ 1186», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Κυπριακῆς Ἐταιρείας Ἱστορικῶν Σπουδῶν* 11 (2014), σσ. 71-92· ὁ ἴδιος, «Ὁ Θεοδόσιος Βυζάντιος Γουδέλης καὶ τὸ “φρούριον τῶν Κιτιέων”», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Κυπριακῆς Ἐταιρείας Ἱστορικῶν Σπουδῶν* 12 (2016), σσ. 41-52.

46. Γιὰ τὸν ὄσιο Λεόντιο βλ. L. Petit, «Léonce de Jérusalem», *Dictionnaire de Théologie Catholique*, τόμ. IX/1, Paris 1926, στ. 426-427· V. Grumel, «La chronologie des patriarches de Jérusalem sous les Comnènes», στό: *Sbornik v pamet' na prof. Petăr Nikov / Recueil dédié à la mémoire du prof. Peter Nikov* [Izvestija na Bŭlgarskoto Istoricesko D-vo, XVI-XVIII / Bulletin de la Société Historique Bulgare, XVI-XVIII], Sofia 1940, σσ. 109-114, εἰδικώτερα σσ. 113-114· Ἔ. Α. Βρανούση, «Πατμιακά. Πρόσταξις τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ ὑπὲρ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Χρονολογικὰ καὶ προσωπογραφικὰ ζητήματα», στό: *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον* [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, 54], τόμ. Β΄, Ἀθήναι 1966, σσ. 78-97, εἰδικώτερα σσ. 83-84, 85-86, 92-97· ἡ ἴδια, *Ἐγγραφα Πάτμου*, σσ. *12, *31 σσμ. 2, *60 κ.έ. καὶ κυρίως σσ. *72-*74· D. Stiernon, «Léonce de Jérusalem», *Dictionnaire de Spiritualité*, τόμ. IX, τεύχ. LXI, Paris 1976, στ. 664-666· Χρ. Ἀ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων*, ἐν Ἀθήναις 1970² (ἀνατ. Ἀθήναι 2010, α΄ ἐκδ. ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ Ἀλεξανδρείᾳ 1910), σσ. 350-351· R. B. Rose, “The Vita of Saint Leontios and its Account of His Visit to Palestine During the Crusader Period”, *Proche Orient Chrétien* 35 (1985), σσ. 238-257· ὁ ἴδιος, “An Account of a Visit by the Greek Patriarch

Ἐκεῖ ὁ Γουδέλης ἀναφέρεται στίς διαδοχικὲς προτάσεις ποὺ δέχθηκε ὁ ὄσιος Λεόντιος ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α΄ Κομνηνὸ γιὰ νὰ προβληθεῖ μητροπολίτης Ρωσίας, ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου καὶ πατριάρχης Ἱεροσολύμων, ὅταν κενώθηκαν σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα οἱ τρεῖς θρόνοι.

Πρῶτα κενώθηκε ὁ μητροπολιτικὸς θρόνος τῶν Ρῶς, ἀφοῦ πέθανε ὁ μητροπολίτης Ρωσίας, ποὺ ἔδρευε στὸ Κιέβο καὶ ἠγεῖτο τότε τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας⁴⁷. Ὁ αὐτοκράτορας πρότεινε τὸν κενωθέντα θρόνο στὸν Λέοντιο, ὁ ὁποῖος ἀρνήθηκε: «Ἐν τούτοις ὄντων τῶν πραγμάτων καὶ οὕτω τὰ κατ' αὐτὸν οἰκονομοῦντος τοῦ κρείττονος, θνήσκει μὲν ὁ τοῦ ἔθνους τῶν Ρῶς κατάρχων ποιμαντικῶς, καὶ ὁ βασιλεύων ἀντὶ

Leontios to the Holy Land in A.D. 1177-1178", *The Catholic Historical Review* 73 (1987), σσ. 371-390· D. Tsougarakis, *Life of Leontios*, σ. 1 κ.έ.

47. Ἡ μητρόπολι Ρωσίας μὲ ἔδρα τὸ Κιέβο ἰδρύθηκε τὸ 988 καὶ ὑπαγόταν στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Τὸ 1686 ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κιέβου τέθηκε ὑπὸ τὴ δικαιοδοσία τοῦ Πατριαρχείου Μόσχας, τὸ ὁποῖο εἶχε ἰδρυθεῖ τὸ 1589 μὲ τὴ συγκατάθεση τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου. Βλ. D. Blazejowskyj, *Hierarchy of the Kyivan Church (861-1990)* [Editiones Universitatis Catholicae Ucrainorum S. Clementis Papae, 72 / Sacrum Ucrainae Millenium, 3], Romae 1990, σσ. 22-23, 24-27. Γιὰ τὴ Ρωσικὴ Ἐκκλησία ἀπὸ τὸν Ι΄ ἕως τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα βλ. N. de Baumgarten, *Chronologie ecclésiastique des terres russes du Xe au XIIIe siècle* [Orientalia Christiana, XVII-1, ἀρ. 58], Roma 1930, σ. 17 κ.έ· V. Laurent, «Aux Origines de l'Église Russe. L'établissement de la Hiérarchie byzantine», *Échos d'Orient* 38 (1939), σσ. 279-295· ὁ ἴδιος, βιβλιοκρισία τῆς μελέτης τοῦ L. Müller (βλ. ἀμέσως παρακάτω), στὸ: *Byzantinische Zeitschrift* 53 (1960) 400-402· ὁ ἴδιος, *Corpus des sceaux V/1*, σ. 599· E. Honigmann, "Studies in Slavic Church History", *Byzantion* 17 (1944-1945), σσ. 128-182, εἰδικώτερα σσ. 128-162 (A. The Foundation of the Russian Metropolitan Church according to Greek Sources)· D. Obolensky, "Byzantium, Kiev and Moscow: A Study in Ecclesiastical Relations", *Dumbarton Oaks Papers* 11 (1957), σσ. 21-78· L. Müller, *Zum Problem des hierarchischen Status und der jurisdiktionellen Abhängigkeit der russischen Kirche von 1039* [Osteuropa und der deutsche Osten, Reihe III, Band 6], Köln - Braunsfeld 1959, σ. 9 κ.έ· A. V. Soloviev, „Metropolitensiegel des Kiewer Russland“, *Byzantinische Zeitschrift* 55 (1962), σσ. 292-301· A. Poppe, «L'organisation diocésaine de la Russie aux XIe-XIIe siècles», *Byzantion* 40 (1970) (= *Hommage au R. P. R. J. Loenertz*), σσ. 165-217· ὁ ἴδιος, "The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantine-Russian Relations between 986-89", *Dumbarton Oaks Papers* 30 (1976), σσ. 195-244· ὁ ἴδιος, „Die Metropolitensiegel und Fürsten der Kiever Rus'", στὸ: G. Podskalsky, *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988-1237)*, München 1982, σσ. 280-321· A.-E. N. Tachiaos, "The Greek Metropolitans of Kievan Rus': An Evaluation of Their Spiritual and Cultural Activity", *Harvard Ukrainian Studies* 12-13 (1988-1989) (= *Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine*), σσ. 430-445.

τοῦ τεθνηκότος εἰς ἀρχιερέα τοῦτον τῶν Ρῶς προβάλλεται καὶ διὰ τοῦ δρουγγαρίου αὐτῶ τὰ τοῦ πράγματος διαμηνύεται· ὁ δ' ἀπαναίνεται καὶ τὴν ἀρχὴν τῶν Ρῶς ἀποβάλλεται»⁴⁸.

Πολὺ σύντομα –προσεχῶς, ὅπως γράφει ὁ Θεοδόσιος Γουδέλης– παρουσιάσθηκε μία δεύτερη εὐκαιρία γιὰ νὰ ἀναλάβει ὁ Λεόντιος ἀρχιερατικὸ ἀξίωμα, ὅταν πέθανε ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου. Ὁ αὐτοκράτορας πρότεινε στὸν Λεόντιο τὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῆς Κύπρου, ἀλλὰ ἀρνήθηκε καὶ πάλι: «Χήρα προσεχῶς καὶ ἡ τῶν Κυπρίων νῆσος τοῦ ἐφισταμένου ταύτης ποιμαντικῶς καθίστατο, καὶ ὁ βασιλεύων αὐθις τὸν μάκαρα διὰ τοῦ προλεχθέντος ἀνδρὸς ὑπεμίμνησκε καὶ ἀρχιερέα θήσειν τῶν Κυπρίων ἐδοκίμαζεν»⁴⁹.

Λίγο ἀργότερα πέθανε ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων, ὁπότε προτάθηκε στὸν Λεόντιο γιὰ τρίτη φορὰ ἀρχιερατικὸς θρόνος. Ὁ Λεόντιος ἀπεδέχθη καὶ προεχειρίσθη ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα πατριάρχης Ἱεροσολύμων: «Ὀλίγου γὰρ καιροῦ παραρρεύσαντος, ἐτεθνήκει μὲν ὁ τὴν Ἱερουσαλήμ οἰακίζων καὶ τὴν τοῦ Ἰακώβου καθέδραν κοσμῶν (Ἰακώβου, τοῦ ἀδελφὸς Κυρίου τῶ περιόντι τῆς ἀρετῆς καλεῖσθαι πλουτήσαντος), καὶ ὁ κρατῶν αὐτίκα, τῶ κρατοῦντι τῶν ὄλων ὑπηρετούμενος καὶ χεῖρ αὐτῶ καὶ γλῶττα εὐκαιρῶς γενόμενος, εἶπερ οὐ παρέλκον πάντη τὸ “καρδία βασιλέως ἐν χειρὶ Θεοῦ”, ἐς ἀρχιερέα τῆς Ἱερουσαλήμ προχειρίζεται καὶ πάντων ἐπ' αὐτῶ τῶν νενομισμένων ἐπιτετελεσμένων, τοῦ θρόνου τῆς μητρὸς πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν εἶχετο»⁵⁰.

Εἶναι λοιπὸν φανερὸ ὅτι γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ θανάτου τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου –τὸν ὁποῖον ὁ Θεοδόσιος Γουδέλης δὲν κατονομάζει, ἀλλὰ σίγουρα εἶναι ὁ Ἰωάννης Κρητικός– πρέπει νὰ συνδυασθοῦν οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸν θάνατο τοῦ μητροπολίτου Ρωσίας καὶ τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων, τοὺς ὁποῖους ὁ Θεοδόσιος Γουδέλης ἐπίσης δὲν κατονομάζει.

Εἶναι ἐπίσης ἐξίσου σημαντικὴ ἡ χρονολόγησι τῆς προχειρίσεως τοῦ ὁσίου Λεοντίου ὡς πατριάρχου Ἱεροσολύμων. Ὅπως παρετήρησε ἡ Ἐ. Α. Βρανούση, ὁ ὁσίου Λεόντιος ἀπαντᾷ ἀκόμη ὡς ἡγούμενος τῆς μονῆς τῆς Πάτμου τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1176 σύμφωνα μὲ μία πρόσταξιν

48. Θεοδόσιος Γουδέλης, *Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Λεοντίου*, § 64, σ. 106.1-6.

49. Θεοδόσιος Γουδέλης, *Βίος...*, ὁ.π., § 65, σ. 106.1-4.

50. Θεοδόσιος Γουδέλης, *Βίος...*, ὁ.π., § 66, σ. 108.9-17.

τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ⁵¹, μετὴν ὁποῖα παραχωροῦσε στὴ μονὴ ἀπὸ τὸ ἀκρόστιχον τῆς Κρήτης δύο λίτρες νομίσματα τρικέφαλα, τὰ κατὰ τὴν ἡμέραν πρωτιμώμενα, ἀντὶ τῶν ἕως τότε παρεχομένων ἑπτακοσίων μοδίων σίτου, καὶ ἄλλα προνόμια⁵². Τὸ ἴδιο ἔτος ὁ ὄσιος Λεόντιος, ὡς πατριάρχης Ἱεροσολύμων, ξεκίνησε ἓνα ταξίδι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη πρὸς τὴν πατριαρχικὴν τοῦ ἔδρα, περνώντας ἀπὸ τὴν Πάτμο, τὴν Ρόδο καὶ τὴν Κύπρο⁵³. Στὴν Κύπρο διέμεινε τὸν χειμῶνα τοῦ 1176-1177 καὶ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1177, ὁπότε φρόντισε γιὰ τὴν διευθέτησιν ἐκκρεμοτήτων μετὴν περιουσία τοῦ πατριαρχείου τοῦ στὴ νῆσο⁵⁴. Ἐπομένως πρέπει νὰ προεχειρίσθῃ πατριάρχης Ἱεροσολύμων μετὰ ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τῆς αὐτοκρατορικῆς προστάξεως τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1176 καὶ ὁπωσδήποτε πρὶν ἀπὸ τὸ φθινόπωρον τοῦ ἰδίου ἔτους⁵⁵.

51. Ἔ. Α. Βρανούση, «Πρόσταξις», σσ. 85-87, 92-97. Βλ. καὶ ἡ ἴδια, Ἔγγραφα Πάτμου, σσ. 221-222.

52. Ἔ. Α. Βρανούση, Ἔγγραφα Πάτμου, ἀρ. 22 (Ἀπρίλιος [1176]), σσ. 219.1-221.34. Στὴν ὑπόθεσιν γιὰ τὴ διασφάλισιν τῶν προνομίων τῆς μονῆς τῆς Πάτμου στὴν Κρήτη ἀναφέρεται καὶ ὁ Θεοδόσιος Γουδέλης, σύμφωνα μετὸν ὁποῖον κατόπιν πιέσεων τῶν μοναχῶν ὁ ὄσιος Λεόντιος μετέβη στὴν Κωνσταντινούπολη. Βλ. Θεοδόσιος Γουδέλης, Βίος..., ὁ.π., § 62, σ. 104.1 - § 67, σ. 110.18. Ἡ Ἔ. Α. Βρανούση, Ἔγγραφα Πάτμου, σ. 74* σημ. 2, χρονολογεῖ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ ὁσίου Λεοντίου στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ ἀπὸ τὸ 1173. Ὁ D. Tsougarakis, *Life of Leontios*, σσ. 5, 29, 191, χρονολογεῖ τὸ ταξίδι τὸ ἐνωρίτερον τὸ φθινόπωρον τοῦ 1172. Γιὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ὑπόθεσιν τῶν προνομίων τῆς μονῆς τῆς Πάτμου στὴν Κρήτη βλ. Ἔ. Α. Βρανούση, «Πρόσταξις», σσ. 78-97· ἡ ἴδια, Ἔγγραφα Πάτμου, σσ. 62*-63*, *73-74*, 217-224 (ἀρ. 22)· D. Tsougarakis, *Life of Leontios*, σσ. 5, 190-191, 193-194· Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453* [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A: Regesten, Abteilung I: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches], τεύχ. 1-5, München - Berlin 1924-1965 (β' ἔκδ. τεύχ. 2-3 ἀπὸ τὸν P. Wirth 1995, 1977), τεύχ. 2, ἀρ. 1521a (πρῶν ἀρ. 1439).

53. Θεοδόσιος Γουδέλης, Βίος..., ὁ.π., § 78, σσ. 124.1-12, § 79, σσ. 124.1-126.35. Γιὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ταξιδίου βλ. D. Tsougarakis, *Life of Leontios*, σσ. 6, 29.

54. D. Tsougarakis, *Life of Leontios*, σ. 6.

55. Ἡ Ἔ. Α. Βρανούση, «Πρόσταξις», σσ. 96, 97, καὶ Ἔγγραφα Πάτμου, σ. *60, χρονολογεῖ μετὰ τὴν πρόσταξιν τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Λεοντίου στὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῶν Ἱεροσολύμων μετὰ ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1176. Ὁ D. Tsougarakis, *Life of Leontios*, σσ. 5, 29, χρονολογεῖ τὸ γεγονός λίγο μετὰ ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1176 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ φθινόπωρον τοῦ ἰδίου ἔτους. Ἐσφαλμένα ὁ R. B. Rose, "Vita of Saint Leontios", σ. 242, ὁ ὁποῖος ἀγνοεῖ τὶς ἐργασίες τῆς Ἔ. Α. Βρανούση, τοποθετεῖ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Λεοντίου τὸ 1175. Παλαιότερα ὁ V. Grumel, «Chronologie», σ. 114, εἶχε τοποθετήσει τὴν ἐκλογὴν τοῦ Λεοντίου ὡς πατριάρχου περὶ τὸ 1174 ἢ 1175.

Ὁ τελευταῖος γνωστὸς πατριάρχης Ἱεροσολύμων πρὶν ἀπὸ τὸν Λεόντιο εἶναι ὁ Νικηφόρος⁵⁶, ὁ ὁποῖος συμμετεῖχε στὴ Σύνοδο τοῦ 1166⁵⁷, στὴ Σύνοδο τοῦ 1170⁵⁸ καὶ στὴ Σύνοδο τῆς 11ης Ἰουλίου 1173⁵⁹. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι αὐτὸν διαδέχθηκε ὁ ὄσιος Λεόντιος.

Ἡ μελέτη τοῦ καταλόγου τῶν μητροπολιτῶν Ρωσίας τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε παρουσιάζει ἀρκετὰ προβλήματα λόγω τῶν λιγοστῶν καὶ σὲ κάποιες περιπτώσεις ἀντιφατικῶν μαρτυριῶν.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὸ 1167 μητροπολίτης Ρωσίας ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος, τοῦ ὁποῖου τὴν ἀρχιερατεία ὀρισμένοι ἐρευνητὲς παλαιότερα ἐπεξέτειναν ἐσφαλμένα ἕως τὸ 1177⁶⁰. Ὅπως παρατήρησε ὅμως ὁ πατὴρ V. Laurent⁶¹, ὁ μητροπολίτης Ρωσίας Μιχαὴλ ἀπαντᾷ στὴ συνοδικὴ ἀπόφαση τῆς 24ης Μαρτίου 1171, μὲ τὴν ὁποία ὁ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνὸς προσπάθησε νὰ διασφαλίσει τὸν θρόνο στὸν ἀγγλικο γιό του Ἀλέξιο Β΄ Κομνηνὸ (1180-1183)⁶². Ὁ μητροπολίτης

56. Γιὰ τὸν Νικηφόρο βλ. V. Grumel, «Chronologie», σσ. 109-114, εἰδικώτερα σ. 113· V. Grumel - J. Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 1058a, 1059, 1109, 1126.

57. Ἔκθεσις τῶν πραχθέντων ἐπὶ τῇ ζητήσει τῆς ἐξηγήσεως τοῦ ἐν τῷ ἀγίῳ Εὐαγγελίῳ ἐκφερομένου ῥητοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ ὁ Πατὴρ μου μεῖζων μου ἐστι ..., ἐκδ. Στ. Ν. Σάκκος, Ἔριδες, σσ. 120.1-180.13 (Α΄), εἰδικώτερα σσ. 142.32-33, 152.1-9, 153.20-21, 157.6-7, 163.30-164.4. Ἀπὸ τῆ σχετικῆ βιβλιογραφία βλ. V. Grumel - J. Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 1058a, 1059.

58. Στ. Ν. Σάκκος, Ἔριδες, σσ. 187.5-6, 189.14-15, 194.17-35, 200.8-11 (= ὁ ἴδιος, «Σύνοδος», σσ. 333.5-6, 335.14-15, 340.17-35, 346.8-11). Ἀπὸ τῆ σχετικῆ βιβλιογραφία βλ. V. Grumel - J. Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 1109.

59. Ἀθιναγόρας, Μητροπολίτης Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν, «Ἐκκλησία Σάρδεων», Ὁρθοδοξία 5 (1930), σσ. 542-545 (τὸ κείμενο: σσ. 543.1-544.40), εἰδικώτερα σ. 543.4. Ἀπὸ τῆ σχετικῆ βιβλιογραφία βλ. V. Grumel - J. Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 1126.

60. Βλ. P. Stroev, *Spiski ierarhov i nastojatelej monastyrej rossijskija cerkvi*, τόμ. I-II, Sankt-Peterburg 1877, τόμ. I, στ. 2 (ἀρ. 15)· A. V. Soloviev, „Metropolitensiegel“, σ. 296 (ἀρ. 8). Ὁ J. Pelesz, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den aeltesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Mit oberhirtlicher Bewilligung*, τόμ. I-II, Würzburg - Wien 1881, τόμ. II, σ. 1083 (ἀρ. 18), ἐπεκτείνει τὴν ἀρχιερατεία τοῦ Κωνσταντίνου ἕως τὸ 1175. Γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο βλ. N. de Baumgarten, *Chronologie ecclésiastique*, σ. 98, ἀρ. 3 (1167), σ. 98, ἀρ. 3 (1168), σσ. 102-103, ἀρ. 5 (1170)· I. Swiencickij, „Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow“, στό: *Sbornik v pamet' na prof. Petār Nikov*, σσ. 434-441, εἰδικώτερα σσ. 434, 436· A. V. Soloviev, „Metropolitensiegel“, σ. 296 (ἀρ. 8)· V. Laurent, *Corpus des sceaux V/1*, σσ. 606-607 (ἀρ. 790)· A. Poppe, „Metropolitan und Fürsten“, σσ. 282, 292 (ἀρ. 17)· D. Blazejowskyj, *Hierarchy of the Kyivan Church*, σ. 82.

61. V. Laurent, *Corpus des sceaux V/1*, σ. 607 (ἀρ. 790).

62. Τὴ συνοδικὴ ἀπόφαση ἐξέδωσαν παλαιότερα ὁ A. Pavlov καὶ ὁ Α. Παπαδόπουλος-

Κωνσταντίνος άπαντά για τελευταία φορά σε ένα άπο τά μεσαιωνικά σλαβονικά χρονικά τής συλλογής *Polnoe sobranie russkikh letopisej* (*Πολνοε σοβρανιε ρυσских летописей*), ποδ εκδίδει ή Αρχαιολογική Έπιτροπή (Αρχεογραφική κομισсия) τής Άγίας Πετρουπόλεως άπο τδ 1841. Η άναφορά χρονολογείται τδ έτος 1172, άφορα όμως γεγονδς τοδ έτους 1169⁶³. Ένας άλλος μητροπολίτης Ρωσίας, ό Ίωάννης, άπαντá

Κεραμεύς. Βλ. *Τόμος τής πρδς τόν βασιλέα κύρ Μανουήλ έγγραφής τών τότε άρχιερέων*, εκδ. Α. Pavlov, «Sinodal'nyj akt Konstantinopol'skago patriarha Mihaila Anhčala 1171 goda o privod arhieriev k prisjag na vrnost' imperatoru Manuilu Komninu i ego novoroždennomu synu Aleksju, s formoju samoj prisjagi», *Vizantijskij Vremennik* 2 (1895), σσ. 388-393, ειδικότερα σσ. 391.1-393.35, κυρίως σ. 391.7-8 (Μιχαήλ τοδ Άγχιάλου) τόμος τής πρδς τόν βασιλέα κύριν Μανουήλ έγγραφής τών τότε άρχιερέων, εκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Άνάλεκτα Έεροσολυμιτικής Σταχυολογίας ή συλλογή άνεκδδτων και σπανίων ελληνικών συγγραφών περδ τών κατá τήν Έών άρθοδόξων εκκλησιών και μάλιστα τής τών Παλαιστινών*, τόμ. Δ', εν Πετρουπόλει 1897 (άνατ. Bruxelles 1963), σσ. 109.7-113.7 [Διαφόρων έγγραφών σειρά τρίτη, άρ. 33], ειδικότερα σ. 109.17. Τμήμα τής συνοδικής άπόφασης με τόν όρκο εξέδωσε πιδ πρόσφατα και ό Ι. Medvedev, «Η συνοδική άπόφαση τής 24 Μαρτίου 1171 ως νόμος για τή διαδοχή στο θρόνο τοδ Βυζαντίου», στο: Ν. Οικονομίδης (εκδ.), *Τδ Βυζάντιο κατá τόν 12ο αιώνα. Κανονικό Δίκαιο, κράτος και κοινωνία* [Έταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών, Διπτύχων - Παράφυλλα, 3], Άθήνα 1991, σσ. 229-238, ειδικότερα σσ. 234.1-236.10. Άπο τή σχετική βιβλιογραφία για τή συνοδική άπόφαση βλ. G. Ostrogorsky, „Bemerkungen zum byzantinischen Staatsrecht der Komnenenzeit“, *Südost-Forschungen* 8 (1943), σσ. 261-270· Ν. Svoronos, «Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle», *Revue des Études Byzantines* 9 (1951), σσ. 106-142 (= *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin*, Variorum Reprints, London 1973, άρ. VI), ειδικότερα σσ. 114-115· Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Έκλογή, άναγόρευσις και στέψις τοδ Βυζαντινού άτοκράτορος* [Πραγματεία τής Ακαδημίας Άθηνών, 22, 2], Άθήνα 1956, σσ. 161-162· ή ίδια, «Η άντιβασιλεία εις τδ Βυζάντιον», *Σύμμεικτα* 2 (1970), σσ. 1-144, ειδικότερα σσ. 75-83 (= *Βυζαντινή Άτοκρατορία - Νεότερος Έλληνισμός. Συμβολή στην έρευνα*, τόμ. Α', Άθήνα 2006, σσ. 117-278, ειδικότερα σσ. 201-210)· ή ίδια, *Βυζαντινή Έστορία*, τόμ. Γ'1: *1081-1204*, Άθήνα 2001, σσ. 160-161, 234-235· ή ίδια, *Τδ πολίτευμα και οι θεσμοί τής Βυζαντινής Άτοκρατορίας, 324-1204. Κράτος, Διοίκηση, Οικονομία, Κοινωνία*, Άθήνα 2004, σ. 353· O. Mazal, *Die Prooimien der byzantinischen Patriarchenurkunden* [Byzantina Vindobonensia, VII], Wien 1974, σ. 206, άρ. 145· A. Poppe, „Metropolitan und Fürsten“, σσ. 292-294 (άρ. 18)· K. Βαρζός, *Γενεαλογία Β'*, σ. 456 (άρ. 155)· V. Grumel - J. Darrouzès, *Regestes*, άρ. 1120· Ι. Medvedev, «Συνοδική άπόφαση», σσ. 229-238.

63. *Polnoe sobranie russkikh letopisej, izdanoe po Vysočajšemu poveleniju Arheografičeskoju Kommissieju*, τόμ. II, μέρ. III: *Ipatievskaja letopis*, Sanktpeterburg 1843, σ. 102.

τὸ 1174 καὶ τὸ 1176 στὰ σλαβονικὰ χρονικά⁶⁴. Σύμφωνα μὲ μία ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς αὐτές, ποὺ χρονολογεῖται τὸ 1176, εἶχε διορισθεῖ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Μιχαὴλ Γ΄ τὸν τοῦ Ἀρχιάλου (1170-1178)⁶⁵.

Ποιόν λοιπὸν ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες αὐτοὺς θέλησε ὁ αὐτοκράτορας νὰ διαδεχθεῖ ὁ ὄσιος Λεόντιος, τὸν Κωνσταντῖνο, τὸν Μιχαὴλ ἢ ἴσως τὸν Ἰωάννη;

Ὁ Κωνσταντῖνος πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ μὲ βάση μία ἀκόμη σημαντικὴ μαρτυρία τοῦ Θεοδοσίου Γουδέλη, ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ ὁσίου Λεοντίου, ὡς ἡγουμένου τῆς μονῆς τῆς Πάτμου, στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ φθινόπωρο τοῦ 1172 γιὰ τὴ διασφάλιση τῶν προνομίων τῆς μονῆς του⁶⁶. Στὴ Βασιλεύουσα ὁ ὄσιος Λεόντιος σχετίσθηκε, ἄγνωστο πῶς, μὲ ἓνα σημαντικὸ καὶ σπουδαῖο πρόσωπο, τὸν σεβαστὸ καὶ μέγα δρουγγάριο Ἀνδρόνικο Δούκα Καματηρό: «Καὶ πρῶτως ἐντυγχάνει ἀνδρὶ σοφῷ μὲν τὰ θεῖα σοφώτερω δὲ τὰ ἀνθρώπινα καὶ οἰκειότητα πλουτοῦντι πολλὴν παρὰ τοῖς βασιλεύουσι καὶ τὰ πρῶτα τῆς συγκλήτου φέροντι, ἅτε καὶ νόμους ἐς τὸ ἀκριβὲς μελετήσαντι, οἷς καὶ τὰ τῆς πολιτείας κατώρθωται, καὶ ἐς βασιλέας τὸν τοῦ γένους δεδεκῶτι σύνδεσμον, μᾶλλον δὲ ἀναφέροντι, καὶ μεγίστῳ τετιμημένῳ ἀξιώματι (δρουγγάριον οἶδεν ἀνὴρ ρωμαῖος καλεῖν, προστιθεὶς καὶ τὸ “μέγαν”, τὸν τοῦτο λαχόντα κληρώσασθαι)· οὗ καὶ μία τῶν θυγατέρων ἐς ὕψος ἀνήχθη βασιλεῖον καὶ Ρωμαίων ἐγνωρίσθη ἀγούστα, τοῦ συζύγου Ρωμαίων αὐτοκρατορικῶς κατάρξαντος»⁶⁷. Αὐτὸς ἦταν γόνος τῆς σημαντικῆς οἰκογένειας τῶν Καματηρῶν καὶ ἀδελφὸς τῆς μετέπειτα αὐτοκράτειρας Εὐφροσύνης Δούκαινας Καματηρῆς, συζύγου τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Γ΄ Ἀγγέλου (1195-1203)⁶⁸. Ἀφοῦ γνώρισε τὸν ὄσιο Λεόντιο, τὸν τιμοῦσε ιδιαίτερα

64. *Polnoe sobranie russkikh letopisej* II, σσ. 107, 313, 316. Γιὰ τὸν Ἰωάννη βλ. D. Blazejewskyj, *Hierarchy of the Kyivan Church*, σ. 82.

65. *Polnoe sobranie russkikh letopisej* II, σ. 316.

66. Γιὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ ὁσίου Λεοντίου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ χρονολόγησή της βλ. παραπάνω, σμ. 43.

67. Θεοδόσιος Γουδέλης, *Βίος...*, ὁ.π., § 63, σ. 104.6-15.

68. Ὁ Ἀνδρόνικος Δούκας Καματηρὸς διετέλεσε ἐπὶ τῶν δεήσεων μᾶλλον πρὶν ἀπὸ τὸ 1157, ἔπαρχος ἀπὸ τὸ 1157 ἕως τὸ 1161 τὸ ἐνωρίτερο καὶ μέγας δρουγγάριος ἀπὸ τὸ 1161/1166 ἕως τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1176 τὸ ἐνωρίτερο. Γι' αὐτὸν βλ. κατ' ἐπιλογὴν J. Darrouzès, *Tornikès*, σ. 44 καὶ σμ. 7, 47-48, 49 (ἀρ. 1), 51 σμ. 36 (ἀρ. 2). Ἔ. Λ. Βρανούση, «Πρόσταξις», σσ. 86-89, 94-97· D. I. Polemis, *Doukai*, σσ. 126-127 (ἀρ. 98)· A. Cataldi Palau, “L’Arsenale Sacro di Andronico Camatero. Il proemio ed il dialogo

καὶ θέλησε νὰ τὸν γνωρίσει στὸν αὐτοκράτορα. Ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ Θεοδοσίου Γουδέλη, ἦταν τότε ποὺ ὁ αὐτοκράτορας γνώρισε τὸν ὄσιο καὶ θέλησε νὰ τοῦ ἐμπιστευθεῖ ἀρχιερατικὴ θέση: «Εἰς γνῶσιν δ' ὁ μέγας καταστάς τῷ τοιούτῳ ἀνδρὶ, φιλικῶς ἐστέρηγετο· ἐσέβετο πατρικῶς· ἐτιμᾶτο οἷα τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος. Ἐνθὲν τοι καὶ τὸ καλὸν κατέχειν μόνος οὐκ ἤθελεν· οὐκ ἐφθόνει μεταδοῦναι καὶ πλείστοις ἄλλοις τῆς χάριτος· καὶ πρώτως τῶν ἄλλων τῷ βασιλεύοντι (Μανουὴλ δ' οὗτος ἦν ὁ περιώνυμος), ὡς καὶ πρώτῳ καὶ εἰδότηι τιμᾶν ἀρετὴν, αὐτῆς μεταδίδωσι. Καὶ τὸν μάκαρα κατὰ καιρὸν τούτῳ παραστησάμενος, “Ἴδε ὁ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος, βασιλεῦ, ὃν εὐχέτην προσενηνοχῶς τῇ βασιλείᾳ σου, ἀνοίγειν σπλάγχνα Θεοῦ πιστεύω τοῦτον ὁπόταν καὶ βούλοιο.” Καὶ οὕτως ἔχειν τὰ περὶ τοῦ μεγάλου εἰρημένα ὁ βασιλεὺς πεπιστευκῶς, ἀπὸ τε τῆς ἐν τῷ χρῶ ἐπανθούσης ἀκροτάτης τήξεως καὶ ὠχρότητος, καὶ τῆς ἐν ταῖς ὁμιλίαις ἀπλότητος, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν ταῖς ἐπερωτήσεσι θεοσόφου ἐτοιμότητος, πρὸς δὲ κἂν τοῖς γραφικοῖς ἀπορήμασιν εὐχεροῦς ἐπιλύσεως, οὐκ εἶχεν ὅ,τι καὶ γένοιτο τοιούτῳ ἐντυχῶν ἐρμαίῳ, βασιλεῖ καὶ βασιλικοῖς νοητοῖς ὡς ἀληθῶς ταμεῖοις πρέποντι. Καὶ παραχρηῖμα, θειότεροις λόγοις Θεοῦ καὶ κρίμασι, καὶ

---

dell'imperatore con i cardinali latini: originale, imitazioni, arrangiamenti”, *Revue des Études Byzantines* 51 (1993), σσ. 5-62· D. Tsougarakis, *Life of Leontios*, σσ. 191-193· A. Bucossi, “George Skylitzes’ Dedicatory Verses for the Sacred Arsenal by Andronikos Kamateros and the Codex Marcianus Graecus 524”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 59 (2009), σσ. 37-50· ἡ ἴδια, “Ex e διὰ: la processione dello Spirito Santo tra il XII ed il XIII secolo, spunti di riflessione”, *Πορφύρα* 13/2 (2009), σσ. 4-12, εἰδικώτερα σσ. 6-12· ἡ ἴδια, “New Historical Evidence for the Dating of the Sacred Arsenal by Andronikos Kamateros”, *Revue des Études Byzantines* 67 (2009), σσ. 111-130· ἡ ἴδια, “The Sacred Arsenal by Andronikos Kamateros, a Forgotten Treasure”, στό: A. Rigo - P. Ermilov (ἐκδ.), *Byzantine Theologians. The Systematization of Their Own Doctrine and Their Perception of Foreign Doctrines* [Quaterni di Νέα Ῥώμη, 3], Roma 2009, σσ. 33-50· ἡ ἴδια, “Andronico Camatero e la zizzania: sulla politica ecclesiastica bizantina in età Comnena”, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* ν.σ. 47 (2010), σσ. 357-371· ἡ ἴδια, “Dialogue and Anthologies of the Sacred Arsenal by Andronikos Kamateros: Sources, Arrangements, Purposes”, στό: P. van Deun - C. Mace (ἐκδ.), *Encyclopedic Trends in Byzantium? Proceedings of the International Conference Held in Leuven, 6-8 May 2009* [Orientalia Lovaniensia Analecta, 212], Leuven - Paris - Walpole, Massachusetts 2011, σσ. 269-284· ἡ ἴδια, *Andronici Camateri, Sacrum armamentarium. Pars Prima* [Corpus Christianorum, Series Graeca, 75], Turnhout 2014, σσ. xix κ.έ. καὶ κυρίως σσ. xix-xxiv· S. Kotzabassi, “The Sacred Arsenal and the Manuscripts Monac. gr. 229 and Paris. gr. 1301”, *Byzantinische Zeitschrift* 106 (2013), σσ. 735-748.

εἰς ἀρχιερέα τοῦτον ἔγνω ψηφίσασθαι καὶ εἰς ποιμένα θεῖναι λαοῦ καὶ λογικὸν αὐτῷ ἐμπιστεύσασθαι ποιμνιον»⁶⁹. Ἐπομένως οἱ διαδοχικὲς προτάσεις γιὰ τὴν ἀνάληψη ἀρχιερατικοῦ ἀξιώματος ἔγιναν μετὰ ἀπὸ τῆ χρονολογία αὐτή, δηλαδή τὸ φθινόπωρο τοῦ 1172⁷⁰.

Τὸ γεγονός ὅτι τὸ 1174 ἀπαντᾷ ἤδη ὡς μητροπολίτης Ρωσίας ὁ Ἰωάννης φανερῶναι ὅτι ὁ μητροπολίτης Μιχαήλ ἀπεβίωσε νωρὶς καὶ ὀπωσδήποτε μετὰ τοῦ Μαρτίου τοῦ 1171 καὶ τοῦ ἔτους 1174 τὸ ἀργότερο. Ἄν πράγματι ὁ κενωθεὶς μητροπολιτικὸς θρόνος προτάθηκε στὸν ὄσιο Λεόντιο μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μιχαήλ, αὐτὸ πρέπει νὰ ἔγινε μετὰ τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1172 καὶ τοῦ ἔτους 1174 τὸ ἀργότερο, δηλαδή μετὰ ἀπὸ τὴ γνωριμία τοῦ αὐτοκράτορα μὲ τὸν ὄσιο Λεόντιο καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν προχείριση τοῦ μητροπολίτου Ρωσίας Ἰωάννου, ποὺ ἔγινε τὸ ἀργότερο τὸ 1174. Ἡ περίπτωση αὐτὴ φαίνεται ἢ περισσότερο πιθανή.

Ἡ περίπτωση νὰ προτάθηκε ὁ μητροπολιτικὸς θρόνος τῆς Ρωσίας στὸν ὄσιο Λεόντιο μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ μητροπολίτου Ἰωάννου πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ, καθὼς ὁ τελευταῖος ἀπαντᾷ τὰ ἔτη 1174 καὶ 1176. Ὁ ὄσιος Λεόντιος προχειρίσθη πατριάρχης Ἱεροσολύμων μετὰ τοῦ Ἀπριλίου καὶ τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1176 καὶ πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀδύνατο μέσα σὲ τόσο μικρὸ χρονικὸ διάστημα νὰ κενώθηκαν διαδοχικὰ οἱ τρεῖς θρόνοι –Ρωσίας, Κύπρου καὶ Ἱεροσολύμων– καὶ νὰ προτάθηκαν στὸν Λεόντιο.

Ἐχοντας λοιπὸν ὡς δεδομένο ὅτι ὁ ἀρχιεπισκοπικὸς θρόνος τῆς Κύπρου πρέπει νὰ κενώθηκε μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ μητροπολίτου Ρωσίας –ποὺ τὸ πιθανότερο ἐπρόκειτο γιὰ τὸν Μιχαήλ– καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν προχείριση τοῦ ὀσίου Λεοντίου ὡς πατριάρχου Ἱεροσολύμων, ὁ θάνατος τοῦ Ἰωάννου Κρητικοῦ καὶ τὸ τέλος τῆς ἀρχιερατείας του πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1172 καὶ τοῦ Ἀπριλίου/φθινοπώρου τοῦ 1176. Ἡ ἀναφορὰ ὅμως τοῦ Θεοδοσίου Γουδέλη, ὅτι ὁ προκατόχος τοῦ ὀσίου Λεοντίου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο Ἱεροσολύμων ἀπεβίωσε «ὀλίγου γὰρ καιροῦ παραρρέυσαντος» μετὰ

69. Θεοδόσιος Γουδέλης, *Βίος...*, ὁ.π., § 63, σσ. 104.15-105.33.

70. Ἡ Ἔ. Α. Βρανούση, *Ἐγγραφα Πάπμου*, σ. *74 σημ. 2, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Λεοντίου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἡ πρόταση τοῦ αὐτοκράτορα ὅπως δεχθεῖ τὴ χηρεύουσα θέση τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἐγένοντο μετὰ ἀπὸ τὸ 1173, ὅταν μνημονεύεται γιὰ τελευταία φορὰ ὁ Ἱεροσολύμων Νικηφόρος.

ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου, ὁδηγεῖ στὴ διατύπωση τῆς βásiμης ὑπόθεσης ὅτι ὁ Ἰωάννης Κρητικὸς ἀπεβίωσε τὸ ἔτος 1176 ἢ τὸ ἐνωρίτερο τὸ ἔτος 1175.

Μὲ βásiη τὰ παραπάνω μποροῦμε βásiμα νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάννης Κρητικὸς ποίμανε τὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῆς Κύπρου ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1152 ἕως τὸ 1175 ἢ τὸ 1176.

SUMMARY

The Dating of the Term of Office of John Kretikos, Archbishop of Cyprus

By Stavros G. Georgiou

PhD in Byzantine and Medieval History, Aristotle University of Thessaloniki

The dating of the term of office of John Kretikos (John the Cretan), Archbishop of Cyprus, is the aim of this paper. John Kretikos originated from Crete and was one of the most significant persons serving as head of the autocephalous Church of Cyprus during the Byzantine period. He showed great activity in defending the rights of his Church and he was a man of letters.

There is no doubt regarding the beginning of John Kretikos's term of office in Cyprus, given that a note in the Codex Mediceo - Laurentianus San Marco 787, f. 287r, of the year 1050, gives an exact chronology for his arrival in the island. This happened on 19 June 1152.

However, the exact dating of the end of John Kretikos's term of office in Cyprus presents some difficulties. The most important testimony is given by Theodosios Byzantios Goudelis in the *Vita* of Hosios Leontios, abbot of the monastery of Patmos (1157/1158-1176) and then Patriarch of Jerusalem (1176-1185). Theodosios Byzantios Goudelis refers to the successive proposals that Leontios received from the Emperor Manuel I Komnenos (1143-1180) to become Metropolitan of Russia, Archbishop

of Cyprus and Patriarch of Jerusalem, when these three seats became vacant in a short space of time.

Based on the testimony of Theodosios Byzantios Goudelis and other sources concerning the well-known heads of the Churches of Russia, Cyprus and Jerusalem at that time, we can maintain that John Kretikos died in 1176 or in 1175 at the earliest.